

Ս Ե Ի Օ Ր Ե Ր

VI

Քնած է աշխարհը: Սիպանայ սարի վրայ էլ խաղաղութիւն է տիրում: Գնա՞ծ է մարդիկ քնած են: Գիշեր է, մէկ երկինքն է արթուն, նրա բիւրաւոր փայլուն աչքերն աստղերի ձեով թարթում են և սիրով նայում քնած երկրին: Գիշերային հովը խաղում է խոտերի և ծաղիկների վրայ անքան մեղմութեամբ, անպէս քնքշութեամբ, որ ասես նրանց ականջներին փսփսալով օրօրներ է ասում՝ որ խաղաղ ու հանգիստ քնեն զով գիշերուայ գրկում: Այս ու այն խոռոչից, այս ու այն սարալանջից լսում է լեռնային ջրերի կարկաչունը, միշտ միակերպ, միշտ դուրեկան: Հեռուից՝ գիշերային հովի թևերի վրայով քրդական սրնգի մեղմադձոտ, վշտոտ ձայնն է գալիս. «Վ գիտէ, որ ձորում, որ դարի վրայ հովիւը հսկում է մակաղած ոչ խարներին և իր քունն ու միայնութեան ձանձրոյթը փարատելու համար ածում է իր աղուաձայն շուին: Եւ գիշերային հովիւը, և՛ ջրերի անընդհատ կարկաչունը, և՛ սրնգի տխուր հնչիւններն անքան ներդաշնակ են իրար հետ, անքան պատշաճ լեռնային գիշերին. դրանք բոլորն էլ վայրենի բնութեան, լեռնային աշխարհի դաւալները, նրա անբաժան մասերն են:

Հիւսնի-բէգի օբան էլ քնած է: Խաւարի մէջ, ինչպէս մութ կէտեր, հազիւ ծրագրուող սև-սև վրաններէից ձայն-ծպտուն չի լսում, նրանց մէջ իշխում է խաւարն ու խոր քնի լուծիւնը: Վրանների առաջ չըն-

Թըռկած ահագին դամիւններից ոմանք միափած են դունչները թաթերի մէջ առած, ոմանք էլ ուշադիր ա-
կանջ են դնում ամեն մի շշուկի, ամեն մի ձայնի, և երբ
իրանց տիրասիրական զգացմունքները վերաւորող որևէ
կասկածաւոր ձայն են լսում, միահամուռ հաջոցով
վեր են ցատկում և կորչում խաւարի մէջ՝ աղմկելով
լեռնային գիշերուայ խաղաղութիւնը. այդ ժամանակ
վրանների առաջ հանդարտ ու անշարժ կանգնած կամ
պառկած ձիւներն ու միւս անասունները բարձրացնում
են իրանց գլուխները, սրում են ականջները, որևէ
կասկածաւոր ձայն կամ շշուկ որսալու համար, չգում
են աչքները՝ աշխատելով խաւարի մէջ որևէ ստուեր
որոշել, որևէ շարժուն, վտանգաւոր կէտ նշմարել:

Նրանց անհանգստութիւնն ի դուր չէ, բնազդը նը-
րանց չի դաւաճանում. ահաւոր է լեռնային գիշերը:
Ո՛վ գիտէ, այնտեղ ձորում, դէպի ո՛ւր վազեցին զգոյշ
շները, կամ այն ժայռերի մէջ, այն լեռան կատարին
ինչ գազան է թափառում՝ յարմար ժամանակի սպասե-
լով իր որսը ճանկելու համար:

Մաղէ վրանը գիշերային շարիքի դէմ կռուելու
միջոց չունի, նա հազիւ է կարողանում իր տիրոջը պաշտ-
պանել անձրևից. մարդն այդտեղ իր ու իւրայինների
կեանքը ճակատագրի խնամքին և իր շների զգաստու-
թեանն է յանձնում: Բայց Հիւսնի-բէգն աւելի զգաստ
է և աւելի զգոյշ, քան սովորական մահկանացուները, և
ահա խաւարն իջնելուն պէս, բացի բազմաթիւ շներից,
նրա թանկագին կեանքի վրայ հսկում են նաև երկու
մարդ պահպաններ: Նրանցից մինը դանդաղաբայլ պը-
տոյտներ է գործում դէպի վրանի շուրջը, մերթ ընդ-
մերթ պոռալով՝ «հայհօյ». դա Մստօն է: Վրանի առաջ՝
բէգի ննջարանին բոլորովին մօտիկ նստած է մի վայել-
չահասակ քիւրդ, որ ոտքից ցգլուխ զինուած է. նա
երգում է քաղցր ձայնով, որպէսզի իր տէրը և նրա
քնքոյշ խանութները հանգիստ բուն առնեն վրանի տակ.
այդ երգիչ պահապանը Սւդ-օ-Մուսօն է: Նա ժամանակ

առժամանակ ընդհատում է իր երգն ու ցած ձայնով հարցնում

—Աղս, տիւ ռազայի՞ (տէր, դու ընած ես)։

—Նա, լաօ, նա. բեժա, բեժա—(ոչ, զաւակս, ոչ. ասան, ասան)։

Եւ Մուսօն շարունակում է իր երգը. անցնում է դարձեալ մի քառորդ և աւելի ժամ, պահապանը կրկին ընդհատում է իր երգը և հարցնում.

—Աղս, տիւ ռազայի՞։

Բայց այս անգամ պատասխանի փոխարէն երգիչը լսում է վրանի խորքից իր տիրոջ խումփոցը։ Եւ արդարեւ բէգը ընեց ախորժելի երգերի ազդեցութեան տակ։ Երգիչ պահապանը վերկացաւ գէպի իր ընկերը գիմեց։ Նրանք սկսեցին միասին դանդաղ քայլերով պտոյտներ դործել վրանի շուրջը։ Լուռ էին. լուռ էր և շրջակայքը։ Յանկարծ ընդհանուր խաղաղութիւնը վրդովուեց մի սուր, երկար ու անախորժ ձայնից. դա մի գայլ էր, որի չարագուշակ, սարսեցուցիչ ոռնոցը անցաւ ընած լեռների և ձորերի վրայով. շների ամբողջ մի բանակ կատաղի հալոցով գէպի նոյն կողմը գիմեց. «հայհօյ» ձայն տուեց Մստօն։ Կրկին լռեցին ամենքը, կրկին խաղաղութիւն տիրեց. պահապանները շարունակեցին իրանց միակերպ պտոյտները։ Մստօն սկսեց ինչ-որ ուրախ եղանակ մոմռալ. Մուսօն լուռ էր։ Ընկերը նրա երեսին նայեց փորձող հայեացքով, խաւարը չէր թողնում տեսնել ընկերոջ գէմքը, բայց համոզուած էր որ նա չափազանց տխուր է. այդքան վշտոտ, տխուր երգեր, անշուշտ նա մի շատ մեծ ցաւ ունի։ Բարի քիւրդը ցաւակցաբար էր նայում իր ընկերոջը։ Նա վճռեց խօսեցնել և այդպիսով հանել նրան ծանր մտատանջութիւնից.

—...դ այն ձայնը, բրան, ասաց Մստօն։

—Ի՞նչ ձայն, Մստօն։

—Այն՝ որ քիչ առաջ լսուեց գիմացի լեռան վրայից։

—Գայլի ոռնոցը։

—Այո, գայլի ոռնոցը. դա մի զարմանալի գայլ է,

շարունակեց Մստոն, մի շաբաթ առաջ նրա ընկերոջը մենք գնկակահար արինք հէնց այնտեղ, և ահա այդ անիծածը ամեն գիշեր որոշ ժամին գալիս, կանգնում է ընկերոջ սպանուած տեղը և ոռնում այդպէս զարհուրելի ձայնով: Ուղիղն ասեմ՝ ես վախ ասած բանը չը գիտեմ, գայլից, գազանից որ ամենևին երկիւղ չունեմ, բայց այդ գայլի ոռնոցը սարսափեցնում է ինձ. ինչ է ուզում մեզանից այդ գազանը:

—Վրէժ:

—Վրէժ:

—Այո, վրէժ, իր ընկերոջ վրէժը:

—Ի՞նչ ես ասում, Աւդօ. գայլ ու վրէժ, ո՞վ է լսել այդպիսի բան. նա խօսմ մարդ է:

—Նա մարդից լաւ է, Մստօ. գայլը մարդից լաւ է, ասաց Աւդօն յուզուած ձայնով և լռեց:

Մստօն էլ լռեց: Ընկերը տարօրինակ էր: Այն ինչ ասաց. «գայլը մարդից լաւ է», ինչո՞ւ... Դարձեալ նրանք շարունակեցին պտոյտներ գործել, դարձեալ լսուեց գայլի ոռնոցն ու նրան յաջորդեց շների միահամուռ հաջոցը, ապա կրկին լռութիւն տիրեց: Լուռ էին ընկերները, առաջինը նորէն խօսեց Մստօն.

—Լսիր, Աւդօ. ինչո՞ւ դու այդքան տխուր ես, բրան, այդ ի՞նչ զարմանալի, ի՞նչ ծանր վիշտ է քրքրում քո սիրտը:

—Բրան, ինչո՞ւ ես զարմանում. միթէ մարդ կարող է ուրախ լինել, երբ իր տնից տեղից փախտական լինի և օտար աշխարհ ընկնի: Ինչիս վրայ ուրախ լինեմ. տեսար ինչպէս էր ոռնում գայլը. սրտի ցաւը կրակ է, Մստօ, թող Աստուած թշնամուս չը տայ:

—Բայց քո վիշտն աւելի մեծ է թւում ինձ, բան թէ կարող է պատճառել մարդիս զարիւթութիւնը. դու սիրած ունես:

—Հապա չունեմ. արունքը նրա համար եմ արել, Մստօ. ընկերներիս հետ նրան փախցնելու գնացի, կռուի բռնուեցանք նրա ազգականների հետ և իմ

գնդակը նրա եղբորը սպանեց: Կոտորուէր ձեռքս, որ այդ գնդակը չարձակէի, այդ գնդակն եղաւ իմ դժբախտութեան պատճառը, օֆ, օֆ...

—Օ՛ր, Աւդօ, ցաւում եմ բեղ վրայ, բրն, սիրածից բաժանուելը ծանր, շատ ծանր բան է: Խեղճ Մարօ, տեսնէիր ինչ էր անում, երբ նրան մենք փախցրինք:

—Ո՞ւմը, Մատօ, ինչ Մարօ:

—Մարօին, հումը, չէս իմանում: չը տեսա՞ր բէգի սիրուն ջահէլ կնոջը, որ ուշաթափուեց երբ դու երգում էիր «Սարէ-Սիպանէն»։ ախր նա ֆլայ է: Անիծուի ճաղօն, նա եկաւ լուր բերեց բէգին, թէ մի շատ սիրուն աղջկայ տեղ գիտէ: Ախ, Աւդօ, ես ինչքան ցաւեցի, երբ փախցնելու օրը ճաղօն գնդակով տուեց մի երիտասարդի վայր ձգեց. ասում էին որ Մարօի նշանածն էր, գժի պէս անդէն վազում էր մեզ վրայ: Խեղճ աղջիկն ինչպէս էր լալիս: Օ՛ր, առաջ այնքան սիրուն էր, այնքան սիրուն էր, հիմա շատ է մաշուել, գիշեր ցերեկ արտաս...

Մատօն խօսքը չը վերջացրեց և լռեց. նա նկատեց որ ընկերն սկսեց հեկեկալով լաց լինել, նա ասց, որ իր նկարագրութեամբ ցաւեցրեց ընկերոջ սիրտը, ուստի փորձեց մխիթարել նրան.

—Գիտեմ, բրն, դու էլ քո սիրածին յիշեցիր. ինչ արած, երեւի Աստծու կամքն է այդպէս եղել. ո՞վ գիտէ, դուցէ նա նորէն ողորմի բեզ և դու կրկին տեսնես քո սրտի սիրածին: Բաւական է արտասուես, եղբայր, լաւն այն է պառկիր դու քնիր, մի փոքր հանգստացիր, ես մենակ կը հսկեմ, յետոյ կէս գիշերին բեզ կը զարթեցնեմ և ես կը պառկեմ հանգստանալու:

Առաջարկութիւնը վատ չէր:

Մուսօն գլուխը մի քարի վրայ դրեց և աչքերը փակեց. բայց քունը չէր մօտենում: Ինչպէս քնել... նրանից այնքան մօտիկ, միայն մի թափանցիկ պատի յետեւում գտնուում էր նրա սիրոյ առարկան, այն սիրոյ, որի անարգանքն այժմ տեսնում էր իր աչքերով: Նրա

սրտում եռում էր վրէժխնդրութեան զայրոյթը: Նա առաջ միայն երեակայում էր իր սիրելուն հասած անծայր թշուառութիւնը, նա երեակայում էր նրան որեւէ գազանի պիղծ գրկի մէջ և այդ երեակայութիւնն անգամ նրա սիրաբեր կտոր-կտոր էր անում: Իսկ այժմ... այժմ նա իր աչքերով տեսնում էր նախկին երեակայական սարսափելին: Այնտեղ՝ այն վրանի մէջ այժմ տանջւում է իր Մարօն, իսկ ինքն ստիպուած է նրան չօգնել և տանել այս բոլորը... Այդ մտքերը նրա հոգին ցաւեցնում էին, նրա գլուխը վառւում էր, փակած աչքերի կողերն այրում էին իրար, նա օձից խայթուածի պէս թաւալւում էր սառն գետնի վրայ: Անցան յաւիտենականութեան չափ երկար ժամեր: Մտօն բազմաթիւ պտոյտներ գործեց և ամեն անգամ պառկած Մուսօի մօտից անցնելիս զգուշութեամբ ականջ էր դնում նրա շնչառութեանը, ասես համոզուելու համար՝ քնած է նա արդեօք, թէ արթուն: Մուսօն իր ընկերոջ այդ հետաքրքրութիւնը նկատեց. նա զգաց որ ընկերն ինչ-որ անելիք ունի, ուստի վճռեց քնած ձևանալ և գաղտագողի կերպով հետեւել նրան: Բայց կամաց-կամաց թրմութեան նման մի բան եկաւ վրան, կողերը ծանրացան. նա հազիւ էր լսում իր ընկերոջ՝ «հայհօյը» և ոտնաձայնը. Մուսօն կէս քուն՝ կէս արթուն էր: Ահա նա լրսում է վրանից մի խորհրդաւոր փսփսոցի ձայն, ահա ձայնը կամաց-կամաց սաստկանում է. մէկն ինչ-որ աղերսում, աղաչում է, արտասուում, դիմադրում: օ, Մուսօն նոյնիսկ տեսնում է, թէ ինչպէս զգուշի բէգը իր աղտեղի շրթունքները մօտեցնում է Մարօի դունատ այտերին, մինչդեռ վերջինս Մուսօին կանչում է և ինչպէս է կանչում: ապա Մուսօն տեսնում է, թէ ինչպէս բէգը ձեռքը մեկնում և գրկում է Մարօին, իր գարշելի կրծքին սեղմում այնպէս պինդ, այնպէս սաստիկ, որ թշուառ Մարօն թուլանում, ուշաթափւում է: Սակայն այդբանով չի բաւականանում գաղան բէգը. Մուսօն տեսնում է թէ նա ինչպէս... բայց նա այլևս չը

կարողացաւ իրան զսպել և յանկարծ վեր ցատկեց տեղից կատաղած:

Նրա կիսաբոլոն աչքերին մի զարմանալի երևոյթ հանդիսացաւ, ինչպէս իր երազի շարունակութիւն. խաւարի մէջ նա նկատեց երկու մարդկային ստուերներ, որոնցից մէկը կին էր. նրան թուաց որ այդ զոյգը ոչ այլ ոք է, բայց եթէ բէզն ու Մարօն. ուստի մերկացրեց իր սուրը և վազեց դէպի այն երկու ստուերները, որոնք մի փոքր խոյս տալով վրաններից կան առան նրա առաջ հէնց այն ըռպէին, երբ Մուսօն պատրաստուեց հօր ձեռքով իր սուրն իջեցնել նրանցից մէկի՝ աղամարդի գլխին: Բայց նրա ձեռքը թուլացաւ ցած ընկաւ, երբ յանկարծ լսեց սարսափած Մստօի հազիւ լսելի ձայնը.

— Եաման, Աւդօ, ի սէր Մստուծոյ, քո բախտն եմ ընկել. ես եմ, Մստօն եմ:

Ապշած Մուսօն իր ոտքերի տակ տեսաւ աղերսող Մստօին և մէկ էլ մի ուրիշին՝ մի կնոջ:

— Դո՛ւ ես, Մստօ. այս ի՞նչ է նշանակում, ո՞վ է այս կինը, հարցրեց Մուսօն:

— Չեմ ասի, Աւդօ. նախ երդուիր քո բախտով, երդուիր քո սիրուհու արեւով, որ դու ծածուկ կը պահես լսածդ, այն ժամանակ ես քեզ կ'ասեմ, թէ ո՞վ է այս կինը, ապա թէ ոչ, հարիւր սուր էլ սիրտս մխես, մի բառ չես լսի:

Մուսօն երդուեց:

Այն ժամանակ Մստօն ցած ձայնով նրան յայտնեց, թէ այդ կինը բէգի կանանցից մէկն է, որ վաղուց է, ինչ իրան է պատկանում, բէգին առելով առում է, և որ ամեն գիշեր այդ կնոջ հետ ինքը երանութեամբ լի ժամեր է անցկացնում և աւելացրեց.

— Աւդօ, ես էլ գիտեմ, որ շատ վտանգաւոր բան է, բայց ի՞նչ անեմ, չեմ կարողանում կտրուել: Ինչ էլ պատահելու լինի, ես իմ խաղալին չեմ թողնի: Դու էլ սէր ունես և իմ սրտի ցաւը հասկանում ես: Աւդօ,

վստահ եղիր ինձ վրայ և հաւատան ինձ, շարունակեց Մստոն, երբ կինը գաղտագողի կրկին վրանը մտաւ։ Քո լուութեան փոխարէն ամենածանր պարագաներում յոյս դիր իմ կատարեալ անձնուիրութեան վրայ. ես այսուհետեւ գլուխս անգամ չեմ խնայի քո հաւատարմութեան համար, եթէ ծածկես իմ գաղտնիքը։

Մուսոն կրկին և կրկին հանդիսաւոր խոստումն տուեց։ Լուսանում էր։

Անցան այնուհետեւ դարձեալ միքանի օրեր ու գիշերներ, երկիւղի և անհանգստութեան, յուսոյ և վստահութեան երկար ու ձիգ ժամեր։ Մուսոն ու Մարօն տեսնուելու և փախուստի ծրագիր կազմելու ոչ մի հնար չունեցան։ Երկուսն էլ գիշերներն անքուն, ցերեկները մտատանջութեամբ էին անցկացնում։ Յանկարծ մի անսպասելի և յաջող դիպուած պատահեց—Մստոն հիւանդացաւ և տուն գնաց։ Մուսոն մնաց մենակ վրանի պահապան։ Այս հանգամանքը գործի յաջողութեան համար յուսոյ մի նշոյլ փայլեցրեց Մուսոյ սրտում։ այժմ գոնէ առանց վկայի կարող էր գուցէ Մարօին տեսնել գիշերը։ Այդ դէպքի յաջորդ գիշերը Մուսոն երկար մտածեց։ Ուշ գիշեր էր, երբ նա հրացանին յենուած՝ նիրհեց։ Նրան արթնացրեց մի ձայն, որ իր իսկական անունն էր տալիս։ Մուսոն բոլոր մարմնով դողաց. ով կարող էր նրան կանչել իր իսկական անունով, եթէ ոչ Մարօն։ Նա ցատկեց և խելագարի պէս առաջ վազեց ձեռները տարածած, երբ տեսաւ իր առաջ մի կանացի կերպարանը։

—Մարօ...

—Մուս, խիստ կերպով շնչաց խորհրդաւոր անձը, ես Մարօն չեմ, Խաղալն եմ։ Լսիր, Մուսօ, աւելորդ է ինձանից ծածկել, շարունակեց Խաղալը, տեսնելով թէ ինչպէս Մուսոն չփութուեց և յետ-յետ քաշուեց. ես ամեն ինչ գիտեմ, Մարօն պատմեց ինձ. մեր գաղտնիքը դու և Մարօն գիտէք, ձերն էլ՝ ես ու Մստոն. Մարօն իմ բոյնն է, Մստոն՝ քո եղբայրը։ Մի վախենար, վստահ

եղիր մեզ վրայ: Մասօն դիտմամբ է հիւանդ ձեացել ու հեռացել այստեղից. նա կամեցել է քեզ մենակ թողնել. վաղը գիշեր պատրաստ եղիր Մասօի հետ փախչելու համար, Մասօն այս սարի յետևում ձեզ սպասելիս կը լինի. նա ձեզ կը տանի մեր սահմաններից դուրս կը հեռացնի և կը վերադառնայ:

Խաղալն այս բոլորը շշուկով ասաց ու շտապով անյայտացաւ: Մուսօն մնաց ապշած ու շուարած. նա չը դիտէր հաւատա՞շ իր աչքերին ու ականջներին, թէ՞ այս բոլորը համարել մի խաբուսիկ երազ: Բայց կամաց-կամաց նրա շփոթուած միտքը խաղաղուեց, իրերն ու պատահարները իրանց սովորական կերպարանքով ներկայացան նրան, կատարուածն իրողութիւն էր: Ապա նա սկսեց նայել երկնքին, դիտել աստղերի ընթացքը անհանգստութեամբ ու անհամբերութեամբ: Միակ բանը, որ այժմ նրան զբաղեցնում էր, դա այն էր, թէ երբ կը լուսանայ, որպէսզի հասնի վերջապէս յաջորդ գիշերը:

Հասաւ վերջապէս ցանկալի և սարսափելի գիշերը: Մուսօն հէնց նոր քնացրեց բէգին, վերկացաւ և սկսեց դանդաղ շրջաններ կատարել վրանի շուրջը: Ժամանակ առժամանակ նա կանգ էր առնում և ուշադրութեամբ ականջ դնում. խոտերի խշխշոցը, բամու սօսափիւնը, անասունների փնչոցը, շների մոմոռոցը, ձիերի դոփիւնը՝ բոլորը, բոլորը նրան ոտնաձայն էին թւում: Նա սպասում էր Մարօին: Նրա սիրտն այնպէս էր բաբախում որ կարծես ուզում էր կրծքից դուրս թռչել. յուզմունքից ու անհամբերութիւնից հոգին այրւում էր: Երկար սպասեց. յանկարծ նրա մէջ մի ծանր կասկած առաջ եկաւ, թէ մի գուցէ բէգը գիտէ իր դիտաւորութիւնը և դիտմամբ է քնած ձեւնում, որ աւելի սարսափելի լինի պատրաստուած թակարդը, թէ խաղալը մի նենգաւոր դաւաճան է, որ խաբել է Մարօին և մի դարհուրելի դաւադրութիւն կազմել: Գայլը լեռան վրայ կրկին ոռնաց. Մուսօն ցնցուեց. «վրէժ», մտածեց նա, ինչ որ

երէկ ասել էր Մատթին. վրէժ է կանչում գայլը, չը մտնել արդեօք վրանը, մի-մի հարուածով խողխողել և՛ բէգին, և՛ դաւաճան խաղալին, և՛ Մարօին, որ աղատուի այս դժոխային վիճակից, և ապա վերջ տալ նաեւ իր սեփական կեանքին... Նա համարեա մօտ էր իրագործելու իր սարսափելի մտադրութիւնը, նա նոյնիսկ մօտեցաւ վրանի դռանը, բայց կանգ առաւ, սարսուռ անցաւ մարմնով. խոխողել Մարօին... ձեռքը կը բարձրանայ... Նա մի փոքր մտածեց, մէկ էլ ուշադրութեամբ ականջ դրեց, բէգի խռմիոցը շարունակուում էր. ո՛չ մի կասկած չը կար որ նա քնած է։ Ոչ, դաւադրութիւն լինել չի կարող, իր երեակայութիւնն է վախեցնում իրան։ Եւ Մուսօն վճռեց էլիսպատել... Նրան թւում էր, թէ գիշերուայ շատ մասն անցկացաւ, թէ այլևս հաղիւ կարելի չինի հեռանալ վտանգաւոր վայրերից մինչև լուսաբաց, նա կարծում էր թէ տասնեակ ժամեր անցկացան. անհամբերութեամբ երկնքին նայեց, յայտնի աստղերն ու աստեղախմբերը դեռ արեւելքում էին։ Մի րոպէ նա նոյնիսկ մտածեց, թէ մի գուցէ Մարօի բունը տանի և թանկագին ժամանակն անցնի. բայց իսկոյն զգաց այդ ենթադրութեան բոլոր անհեթեթութիւնը. ազատութեան սպասող թռչնակը բաց վանդակի դռան առաջ կը քնի... Մարօն այդ գիշեր քնել չէր կարող։

Մինչ այդ մտքերը պաշարել էին նրան, յանկարծ վրանի մի եզրը բարձրացաւ, երկու ստուեր դուրս սողացին այնտեղից օձի զգուշութեամբ։ Շատ ժամանակ հարկաւոր չեղաւ, որ Մուսօն ճանաչէր խաղալին ու Մարօին։ Երկու սիրահարները անկարող եղան նոյնիսկ մի բառ արտասանել. չափազանց յուզմունքը նրանց լեզուները կաշկանդեց, նրանք միայն գրկախառնուեցին և մարեցին։ Եթէ մօտները կանգնած խաղալը նրանց ուշքի չը բերէր, ո՞վ գիտէ, որքան ժամանակ այդպէս պիտի մնային։

—Շնորհ արե՛ք, ասաց բարի քրդուհին, իրար սիրելու ժամանակ կ'ունենաք, այժմ շտապել է հարկաւոր։

Մարօն թողեց Մուսօին, Խաղալի գիրկն ընկաւ. նրանք համբուրուեցին քոյրերի պէս. նրանք հրեան մխիթարել, սփոփել էին իրար փոխադարձաբար: Երկու սիրահարները փորձեցին շարժուել, յանկարծ լսուեց գայլի ոռնոցը, Մուսօն կանգ առաւ. «վրէժ» անցաւ նրա գլխով:

— Խաղալ, ասաց նա, բայց իմ այսքան անարգանքը ես թողնում եմ առանց վրէժխնդրութեան և այդ միմիայն բեղ համար:

— Վրէժը սուրբ է և տղամարդի գործ, դու տղամարդ ես, պատասխանեց Խաղալը և նրա աչքերը վառուեցին խաւարի մէջ կատաղութեան կրակով:

— Բայց նա քո ամուսինն է և ես քեզ պարտաւկան եմ:

— Նա մուսուլման է, իսկ ես եղիդի. նա իմ հօրն ու եղբորս սպանեց, նա խլեց ինձ իմ սիրականից, նա իմ ամուսինը չէ, իմ դահիճն է. իմ ամուսինը Մստօն է, իսկ բէգը իմ արնպարտն է. օ, եթէ իմ այս ձեռքը չը դողար...

Մուսօին էլ հէնց այդ խոստովանութիւնն էր հարկաւոր. բէգը Խաղալի արնպարտն էր, չէ՞ որ նա իր էլ արնպարտն էր, չէ՞ որ նոյնիսկ գայլը ահաւոր ոռնոցով վրէժ է գոռում. մի՞թէ ինքն աւելի վատ է, քան գայլը որ այս գաղանին հանգիստ թողնի, իր կրած անարգանքը՝ անպատիժ: Այս մտքերը վայրկենապէս անցան նրա գլխով և նա մերկացրած սուրը ձեռքին վրանը մտաւ: Բէգը շարունակում էր խումիոցով քնել: Վրանում թեթեւ, հազիւ լսելի շշուկ բարձրացաւ, պաղ երկաթի քսուց լսուեց, կտրուած կոկորդը խռուաց, բէգը միջանի ցնցում գործեց, թրպրտաց իր արեան մէջ և ամեն ինչ վերջացաւ:

— Վերջացաւ, հարցրեց Խաղալը, երբ Մուսօն դուրս եկաւ:

— Վերջացաւ, կարճ կերպով պատասխանեց Մու-

Վայրենի քրդուհին մօտեցաւ և համբուրեց այն ձեռքը, որով լուծուեց իր վրէժը:

— Գնանք, ասաց Խաղալը, այժմ մենք էլ ձեզ հետ. մենք էլ չենք կարող այստեղ մնալ, Մստօն էլ ինձ հետ կը փախչի:

Փախստականներն անյայտացան խաւարի մէջ: Մըստօն ու Խաղալը դէպի Բարդողեան լեռները, դէպի Ռուսաստան դիմեցին, իսկ Մարօն ու Մուսօն դէպի Գ... գիւղը:

Լուսացաւ: Իրարանցումն ընկաւ ամբողջ էլիաթի մէջ. այսպիսի յանդգնութիւն մինչև այժմ ոչ ոք չէր լսել, բէգի երկու պահապանները փախցրել էին նրա երկու կանանցը՝ սպանելով բէգին: Ամբողջ էլիաթը մի մարդի պէս օտքի կանգնեց, ասեա թէ ամենի ընտանեկան պատիւն էր անարգուած: Աւարի գնացած ձիաւորները ամենքն էլ յետ եկան, հասաւ նաև բէգի եղբայրը՝ Բահուլ-բէգը: Ամենքն էլ զինուեցին և որսկան շների պէս լեռներն ընկան իրանց աղայի վրէժը լուծելու համար: Էլիաթի պատիւը պէտք էր փրկել և այդ՝ միայն և եթ յանդուգն փախստականների արիւնով: Ամենքն էլ համոզուած էին որ նրանք դէպի Ռուսաստան են դիմել, քանի որ անձանթ երգիչը իրան անուանել էր Մոսկովի երկրից, ուստի բոլորն էլ դէպի սահմանը, դէպի Բարդողեան լեռները դիմեցին: Այս հանդամանքը փրկիչ հանդիսացաւ Մուսօի և Մարօի համար, բայց Խաղալի և Մարօի կորստեան պատճառ դարձաւ: Հալածողները մի օր յետոյ կարողացան վերջիններին հասնել Բարդողեան լեռների ստորոտներում, Չար-Սալա սարից ոչ հեռու: Մստօն յետ նայեց և տեսաւ թշնամիների բազմութիւնը, կանգ առաւ, փախչելն անօգուտ համարելով: Այժմ հարկաւոր էր կեանքը թանգ ծախել, որքան հնարաւոր է: Եւ նա ճանապարհից դուրս դալով Խաղալի հետ միասին մի ժայռի յետեւում կանգնեց: Սկսուեց մի անհաւատար կռիւ: Մի կողմից թափուում էին տասնեակ գնդակներ և միւս կողմից միայն միմի

հատ: Խաղալը տալիս էր փամփուշը և Մստօն անդադար կրակում էր: Յանկարծ Մստօն գունատուեց, հրացանը ձեռքից վայր թողեց և կախուեց Խաղալի ուսից: Թշնամու մի գնդակ նրան կրծքից մահացու հարուած տուեց: Խաղալը գրկեց նրան, հանդարտ պառկեցրեց իր ոտների առաջ, հրացանը վերցրեց և առանց արիւն-թիւնը կորցնելու՝ շարունակեց կրակել: Վայրենի բըր-դուհին իր կատաղութեան մէջ կուռում էր սիրածի դիա-կի վրայ ինչպէս ընկերը կորցրած էգ վագր: Նրա գընդակները զուր չէին անցնում: Թշնամիները, երևում էր, նրան ողջ բռնելու ցանկութիւն ունէին, որովհետեւ խնայում էին: Իսկ Խաղալն անողոր էր: Վերջապէս նրա ձեռքում մնաց միայն մի փամփուշտ. չը կամենալով ողջ-ողջ թշնամու ձեռքն ընկել, նա վերջին փամփուշտով լը-ցուած հրացանն իր կրծքին ուղղեց, հրացանը պայթեց և նա ընկաւ իր սիրածի դիակի վրայ անկենդան...

Այնտեղ, մենաւոր լեռների մէջ մինչև այժմ էլ անց-ւորականը կարող է տեսնել երկու հողաթումբ, որոնց վրայ բուսել են վայրի վարդենու անպաճօց թփեր: Ամայի է տեղը, մոռացուած, վայրենի, կանաչը քիչ է, աղբիւրներ չը կան: Գարնան անձրևները միայն չըրջակայքում բուսցնում են քանիմի խղճուկ խոտերի ծիւ-լեր և վաղանցուկ ծաղիկներ: Այդ ժամանակ հողաթմ-փերի վարդենիներն էլ կանաչում, կոկոնում են և առաջին արևի հետ բաց են անում միքանի գունատ վարդեր, որոնք սակայն ամռան առաջին շոգ օրերին թառամում են, կախում և երեկոյեան թեթեւ հովը խը-լում է նրանց թերթիկները և քշում ցանում լեռներում ու ձորերում: Ինչպէս մի անյայտ կեանքի տխուր պատ-մութիւն, կամ մոռացուած մի աւանդութիւն: Մենա-ւոր վարդենիները մնում են դարձեալ անգարդ, դար-ձեալ սգաւոր ամայութեան մէջ՝ սպասելով յաջորդ դար-նանը, որ նորից միքանի խղճուկ կոկոններով զարդա-րեն իրանց ոստերը: Այդ թփերի ամեն մի ծիւրը, ամեն մի ոստիկը, սակայն, ծածկուած է հնոթիների փաթոյթ-

ներով. ամեն մի անցուորական սրբազան պարտք է համարում իր զգեստի որևէ մասը պոկել և աւելացնել այդ փաթոյթներին վրայ:

Ո՞վքեր են պառկած այդ մոռացուած հողաթմբերի տակ, այդ տխուր, սգաւոր վարդենիների ստուերում, այդ չը գիտէ անցուորականը, նրան այդ հարկաւոր էլ չէ. նա գիտէ միայն, որ սիրահարուած և իրանց բուն սիրուն զոհ գնացած երկու վատաբախտների գերեզմաններ են դրանք, որոնց պատմութիւնը ծածկուել է ժամանակի հնութեան մէջ... Ի՞նչ փոյթ, նրանց սիրոյ յիշատակը ապրում է տակաւին և այդ սիրոյ պաշտամունքն է, որ կատարում է անցուորականը՝ իր զգեստի մի կտորը երկիւղածութեամբ վարդի թւի մի ոստին կապելով:

Այնտեղ են պառկած Մստօն ու Խաղալը:

VII

Գիշեր էր: Գ... գիւղը վաղուց ընկղմուել էր խորքնի մէջ, խրճիթներում թագաւորում էր անթափանցիկ խաւարը: Աստծուն միայն ապաւինած այդ ժողովուրդը մի կարճ հանգիստ էր վայելում, բայց վախեցած մանկան պէս կծկուած, կուչ եկած: Միայն մի խրճիթում տակաւին պլպլում էր ձէթի ճրագը, աղօտ լոյս սփռելով իր շորս կողմը: Այնտեղ մարդիկ էին երևում ուրուականների պէս:

Ծերունի Սհօն պառկած էր անկողնում գլուխը անդդայ կերպով բարձին ձգած, պաղած աչքերը դռանը յառած, ասես թէ սպասելով մէկին: Նա հազիւ էր շունչ առնում: Նրա գլխավերեւը նստած էր պառաւ նուբարը և ժամանակ առժամանակ կանացի խնամօտ ձեռքով ուղղում էր հիւանդի վերմակը: Սհօն կուռում էր մահուան հետ. ինչ որ Մուսօն գնացել էր, կարծես թէ նրա սրտում յուսոյ մի չնչին նշոյլ էր ծագել, որ պահպանում էր նրա կեանքի վերջին զարկերը: Ծանր

էր բաժանուել այս աշխարհից՝ առանց վերջին անգամ տեսնելու նրան, որ իր ամբողջ կեանքի խորհուրդը, էութիւնն էր կազմում:

Հեռու, գիւղի մի ծայրից լսուեց շան չարագուշակ ոռնոցը, նուբարը երկիւղած նախապաշարմունքով խաշակներեց իր երեսն ու հիւանդին. նա համոզուած էր որ այդ ժամին գրողները թռչում են կտրի վրայ և շրները տեսնում են նրանց և ոռնում: Նա անհանգստութեամբ և երկիւղով նայեց հերդկին և ապա հիւանդին, կարծես կամենալով որոշել, թէ որքան մօտ է վախճանը: Հիւանդն առաջուայ պէս անշարժ էր և աչքերն անթարթ յառել էր դռանը: Հաւը խօսեց. բակում ինչ-որ ոտնաձայներ լսուեցին. շուտով դուռը ճռուալով բացուեց և շէմքի վրայ յայտնուեցին երկու մարդկային կերպարանքներ. պառաւը սաստիկ վախեցաւ: Ներս մտնողները մի փոքր էլ առաջացան. ճրագի լոյսը որքան և աղօտ էր, բայց և այնպէս պառաւը կարողացաւ ճանաչել Մուսօին և Մարօին: Նա վեր կացաւ և ճչալով դիմեց դէպի նրանց, չիմանալով նախ որին գրկի, որին համբուրի: Մարօն շտապով ազատուեց նուբարի գրկից և ընկաւ հօր անկողնի վրայ. լացը, սուգն ու աղմուկը լցրեց խրճիթը:

— Կուրանան աչքերս, գոչում էր Մարօն հօրը համբուրելով և ծնկներն ու կուրծքը ծեծելով, այս ինչ օրում եմ տեսնում քեզ. սե լինէր իմ ծնունդը. ես արեցի, ես...

Հիւանդն այս աղմուկից ու իրարանցումից մի փոքր ուշքի եկաւ, քնից արթնացածի պէս աչքերն այս ու այն կողմը դարձրեց, ապա յառեց Մարօի դէմքին, յետոյ Մուսօին նայեց երկար, երկար, ասես աշխատելով իր թուլացած յիշողութեան մէջ դարձեցնել հին, թանկագին պատկերներ: Ճանաչեց նա արդեօք իր սիրելիներին, զգաց նրանց ներկայութիւնը թէ ոչ, այդ դժուար էր իմանալ, միայն նրա խոր ընկած աչքերը խօնաւացան, շրթունքները խաղացին. օրհնութիւն, թէ աղօթք էր մրմնջում իր սիրելիների համար, գուցէ և

նզոյք՝ իր դահիճներին, որ թռաւ նրա այրուած որտից դէպի երկինք, յետոյ նա աչքերը փակեց և մնաց անշարժ:

— Ձեր ոտներին մատաղ, ասում էր Նուբարն արտասուելով. եկաք էլի՛ր. էս ջրատար հալիւորը վաղուց մեռած կը լինէր, եթէ աչքը ճանապարհին չը լինէր: Քանի՜ քանի անգամ հոգեդարձ եղաւ Փառք Քեզ, Աստուած. եկաք հասաք, էս ջրատարն էլ իր փափաղն առաւ, եկաք, որ իմ չորացած գլուխն էլ ձեր ձեռքով հողի մէջ դնէք:

Մարօն շարունակում էր անիծել իր օրը, շարունակում էր արտասուել և համբուրել հօր ճակատը:

Բայց Սհօն էլ չէր զգում: Նրա վշտահար հոգին թռաւ դէպի երկինք՝ Ամենակալի աթոռի մօտ դնելու մարդկային վայրագութեան դէմ իր բողոքն ու սրտի ցաւերը:

Մուսօն այդ ժամին բոլորովին այլ հոգսով էր բռնուած. շուտով կը լուսանար, հարեանները կը դան իրանց յարգանքը մատուցանելու հանգուցեալ Սհօին, Մարօն կը տեսնէ, նրա փախստեան լուրը կը տարածուի և կը հասնի քրդերի ականջին: Պէտք էր այդ բանի առաջն առնել: Նուբարը հանգամանքներին անձանթ էր, ուստի անհոգ էր, իսկ Մարօն այնպէս էր բռնուած սգով, որ նրա սրտում ուրիշ ոչ մի զգացմունքի տեղ չէր մնացել: Այդ ժամին եթէ նոյնիսկ նրան դային խողխողելու, նա դարձեալ մի ճիշ չէր արձակի և սիրով կը մեռնէր հօր թանկագին դիակի վրայ: Ի՞նչ յոյսերով էր գալիս. հօրը ժամ առաջ տեսնելու ցանկութիւնը նրա մէջ ափսոսանք հղօր էր, որ ամբողջ ճանապարհին այդ քնքոյշ էակը լռութեամբ տարաւ բոլոր դժուարութիւնները, վախ չզգաց, չը դողաց այն մտքից, թէ իրանց յետեւից անշուշտ ընկած կը լինեն և կարող են հասնել խողխողելու: Այժմ հազիւ հասած, նա հօր սառը դիակն էր գրկում: Նրա վիշտն ահագին էր:

Երկնակամարը պատու խաւարը կամաց-կամաց քաշ-

ւում էր. արշալոյսը մօտենում էր, նրա հետ միասին աճում էր նաև Մուսօի անհանգստութիւնը։ Արդէն հոփիւնները դուրս քշեցին իրանց հօտերը դէպի դաշտ և սրինգների ձայներով թնդացրին շրջակայքը. ահա արաղաղների ձայներն աղմկալի ու յաճախակի դարձան։ Այսօր՝ սովորականին հակառակ, լոյս աւետող այդ ձայները Մուսօին սարսափ էին պատճառում։ Նա կամացուկ դուրս եկաւ բակը. արևելքը մօտ էր շառագնելու, լուսոյ աստղը բարձրացել էր միջանի հարիւր կանգուն, արշալոյսի հազիւ նկատելի նուրբ շողերը բնքոյշ գոյներով նոր ներկում էին արևելքը, էլի միջանի րոպէ և կը հնչուէին գիւղի եկեղեցու զանգակների ձայնը և բարեպաշտ գիւղացիք կը դիմէին Աստծու տունը։

Պէտք էր շտապել Մարօին մի տեղ թագցնել, մինչև որ Սօի թաղումը կատարուէր. այնուհետև երկսով միասին պիտի սահմանն անցնէին և Ռուսաստան դիմէին։ Ծրագիրը կազմուած էր դեռ ճանապարհին։ Մուսօն կամացուկ ներս մտաւ, մօրը դուրս կանչեց. նրան յայտնեց իր անհանգստութիւնը և Մարօին թագցնելու անհրաժեշտութիւնը։ Մօրը կարելի է ամեն ինչ հաւատալ։ Նրանք ներս գնացին։

— Մարօ, ասաց պառաւը, նրա ուսին դիպչելով, լացով բան չի դառնայ, զաւակս, Աստծու կամքն էր, եղաւ անցաւ։ Վեր կաց մեր տուն գնանք, լոյսը բացուում է. այստեղ ախր մարդիկ կը գան...

Պառաւը միայն ակնարկեց վտանգի մասին։ Մարօն բարձրացրեց գլուխը, նայեց երկար ու անորոշ հայեացքով իր արտասուածքոր աչքերով, կարծես չէր հասկանում թէ բանն ինչու՞ն է. յանկարծ ծանր իրականութիւնն ըմբռնելով՝ նա իր հայեացքը դարձրեց դէպի Մուսօն հարցական եղանակով, նրանից էր սպասում վճռական խօսքը։

— Վեր կաց, Մարօ, ուրիշ ճար չը կայ, վրայ բերեց Մուսօն վճռական ձևով։

Մարօն համբուրեց հօրը, վերկացաւ և արտասուելով հետեւեց Մուսօին:

Լոյսը բացուեց: Հարեանները հաւաքուեցին Սհօենց տուն. ցաւակցութիւնն ընդհանուր էր: Ամենքը գիտէին որ խեղճ ծերունին աղջկայ կսկծից մեռաւ, բայց և այնպէս նրանց այդ համոզմունքը զայրոյթի արտայայտութեան պատճառ չէր դառնում:

— Ի՞նչ սև օրեր քաջեց խեղճ ջրատարը, ասաց մի ծերունի:

— Զրատար... եանի նա էր ջրատար, որ մեռաւ պըրծաւ, թէ՛ մենք, որ շարունակում ենք ապրել, վրայ բերեց մի ուրիշ ծերունի:

— Մեր ճակատագիրն է, մի տրանջացէք. Աստուած կամեցել է, որ մենք սևով ծնունք, լացով ապրենք, սգով գերեզման իջնենք, ասաց քահանան. Ի՞նչ անենք, թէ բեռը ծանր է. աւելի կը կռանանք որ չընկնենք, հարուածը խիստ է՝ կը կծկենք մեր մարմինները, կը ձգձգենք մեր ջղերը, որ դիմանանք: Մենք չենք բողոքի, այլ կ'արտասուենք, չենք նզովի, այլ կ'աղօթենք: Ինչ որ այնտեղ վերևում վճռուած է, այստեղ ներքևում փոխել չի կարելի:

«Հազար երանի քեզ», ասացին յուզարկաւորները մի-մի բռնը հող ձգելով Սհօի վրայ: Ապա տուն վերադարձան, հոգու հացը կերան, ողորմին տունին. տէրտէրն էլ խօսեց հանդերձեալ կեանքի մասին, յորդորեց իր հօտին համբերել, տանել՝ վարձքը, հատուցումը երկնքում ստանալու համար:

«Երանի՛ սգաւորաց, զի նոքա մխիթարեսցին. երանի՛ որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից», ասաց տէրտէրը, և մարդիկ ցրուեցին այս սև աշխարհում, սև երկնքի տակ իրանց սև օրերը քաշելու համար՝ որ հանդերձեալ կեանքում վարձատրուեն:

VIII

Երեկոյ էր. արեւը ծածկուեց. մի սովորական օր էր, այդ էլ անցաւ, միայն առաջին մահախուղի հետ Գ... գիւղի արեւմուտքում մի հատիկ ամպ խտացաւ և մնաց կանգնած: Գիւղացիք այդպիսի ամպեր շատ էին տեսել, նոյնիսկ աւելի ահաւորներն ու մռայլները շատ էին պատել նրանց երկնակամարը, բայց և այնպէս այդ օրուայ ամպն ընդհանուրի ուշադրութիւնը դրաւեց: Դա սարմափելի էր, և այն ոչ թէ իր մեծութեամբ կամ անօրինակութեամբ, այլ մի այնպիսի բանով, որ մարդիկ իրանց սրտերի խորքերում զգում, հասկանում էին, բայց բացատրել չէին կարող. «այդ ամպը չարագուշակ է», ահա թէ ինչ կարող էին ասել նրա մասին:

Եւ յիշաւի դա մի շանթալից ամպ էր, որ բնութեան մի մօտաւորւտ և ահաւոր խաղի համբաւն էր բերում: փոթորկի նշաններ կային:

Կենդանական բնազդը փրկարար է: Բնութեան սպառնալից պատրաստութիւնները մարդիկ շուտով հասկացան. այդ երեկոյ գիւղացիք սովորականից աւելի շուտ տունը քնեցին իրանց հօտերն ու նախիրները: Հովիւները վտանգաւոր համարեցին բացօթեայ գիշերել, դաշտը վաղ դատարկուեց և ամենքն շտապեցին թըռչունների պէս ժամ առաջ ծուարել իրանց խղճուկ խորհիթներում:

Այդ օրը երեկոն վերջալոյս չունեցաւ, խաւարը շատ շուտ կոխեց երկիրը, կարծես բնութիւնն շտապում էր: Փութկոտ խաւարի հետ եկաւ նաեւ մի սպասողական դրութիւն: Ամեն մի արարած, ամեն մի տերեւ, ծաղկի իւրաքանչիւր թերթիկ, փոքրիկ միջատից սկսած մինչև մեծ կենդանիները, մինչև մարդը, նոյնիսկ աղբիւր ու առուակ, դաշտեր ու ձորեր, լեռներ, բլուրներ, ամենքը, ամենքը կարծես շունչները բռնած լուռ սպասում էին, թէ ինչ է լինելու, և ինչ որ լինելու

էր, սովորական չէր, ահաւոր էր: Մութը բոլորովին իջաւ, վրայ հասաւ այն խաւար, շատ խաւար գիշերներէից մէկը, որ բնութիւնն առանձին սիրով ընտրում է, որպէս իր անսանձ դժերի, իր սասանեցուցիչ տարերքների խօլական մրցութիւնների համար յարմարագոյն ժամանակ:

Համատարած լռութիւն էր, ոչ մի աղմուկ չէր խռովում բնութեան հանգիստաւոր խաղաղութիւնը, միայն հետզհետէ սաստկացող քամին էր, որ կարծես լեռների կուսական կատարներից շղթայազերծ եղած՝ փչում էր գիւղի խճիթների վրայ, աւելում, լիզում էր նրանց կոնաձև կտուրները, ցրիւ էր բերում նրա վրայ շարուած խոտերի գէգերը, և առաջ. արշաւում մերթ կատաղի դադանի պէս մոնչալով, մերթ ցաւից տանջուող հսկայի պէս ահաւոր հառաչներ արձակելով և մերթ լալով ինչպէս անճար, անտիրական սգաւոր:

Ողջ երկնակամարը ծածկուեց, ոչ մի աստղ չէր պլպլում, կարծես նրանք էլ սարսափած խոյս տուին անհունութեան խորքերը. միապաղաղ խաւարը ամպային քօղի տակ անհասկանալի խնամքով ծածկում էր այն ամենը, ինչ որ լուսոյ մի շնչին նշոյլ կարող էր կաթեցնել խաւար երկրի վրայ: Միակ լոյսը՝ որ երբեմն մի վայրկենով յետ էր քաշում խաւարի մռայլ քօղը, կայծակն էր. ամբողջ բնութիւնը լցուած էր ինչ-որ անորոշ, սիրտ պատառող մոմոռոցով, որից լեռներն իրանց ժայռերով դողում, սասանւում էին:

Գ... գիւղի փողոցներում ոչ ոք չէր երևում: Հներն անգամ լուել, կուշ էին եկել այս ու այն դէզի տակ, այս ու այն դռան շէմքում: Դրսում կենդանի շունչ չը կայ բացի երկու հոգուց, որոնք անձայն ու վշտաբեկ, թափառում են Գ... գիւղի գերեզմանատանը: Ուղբեր են նրանք, և այդ սարսափելի ժամին ինչ են փնտրում մեռելների աշխարհում. արդեօք ուշացած ճանապարհորդներ են, թէ անտուն, անապաստան թշուառներ, որոնք կենդանի մարդկանցից մերժուած, մեռելների մէջ

են ապաստան փնտրում՝ բնութեան արհաւիրքից. մի գուցէ զայրացած ուրուականներ են, որոնք կենդանի ժամանակ անիրաւ աշխարհում իրանց նմանների ձեռքից խմել են դառնութեան բաժակը և վշտահար ու չարատանջ փչել են իրանց վերջին շունչը՝ նգովքը չըրթունքներին, իսկ այժմ վրէժխնդիր հոգով դուրս են սողացել իրանց յաւիտենական բնակարանից՝ չար աշխարհի սարսափն ու աւերածը հրճուանքով դիտելու համար։ Ո՛չ այս և ոչ այն, երկու կենդանի թշուառներ են նրանք, Մարօն ու Մուսօն, որոնք այդ զարհուրելի գիշերը փախչում են իրանց հայրենի աշխարհից՝ օտար երկնքի տակ ժամանակաւոր հանգիստ փնտրելու համար։

Նրանք դուրս եկան գիւղից խաւարն իջնելուն պէս, փոթորիկը նոր էր սկսուած. ճար չը կար, պէտք էր շտապելէ՝ Նախորդ գիշեր Մարօն կտրի վրայ օռնաձայներ էր լսել. ո՞վ գիտէր, թէ ով էր և ինչէր կարող էին պատահել։ Նրանք չէին էլ վախենում փոթորկից, չէ որ թշուառները բնութեան արհաւիրք չը գիտեն։ Նրանք մարդկանցից էին վախենում, մարդկային չարութիւնը միշտ աւելի սոսկալի է, քան բնութեան արհաւիրքը։ Այսպիսի գիշերը ամենայարմարն էր մարդի չը հանդիպելու համար։ Եւ ի՞նչ կար սարսափելու. երկնքի սեւութիւնը, քամու կատաղութիւնը մի տխուր զուգադիպութիւն էր միայն նրանց սրտերի վիճակի հետ։ Աւելի հեշտ է տարւում ցաւն ու վիշտը, երբ բնութիւնն էլ է սեւ հագնում, երբ նա էլ է սուգ անում։ Խաւարն էլ չարագեղաց նրանց. Մուսօն ճանաչում էր ամեն մի քարը, ամեն մի թուփը, ամեն մի փոսն ու ժայռը. կայծակն էլ երբեմն լուսաւորում էր փախստականների ուղին, այդքանը բաւական էր Մուսօին։

Նրանք գերեզմանատուն մտան վերջին անգամ համբուրելու Սհօի գերեզմանը։ Խաւարի մէջ իր հեծկտանքներն ու հառաչանքը քամու կատաղի ոռնոցին խառնելով՝ երկար արտասւում էր Մարօն, մինչդեռ

Մուսօն նրա կողքին նստած, մէկ նրան էր նայում և մէկ սև երկնքին՝ սպասելով փոթորկի մեղմանալուն որ ճանապարհ ընկնեն։ Բայց փոթորիկը հէնց այսօր ասես դիտմամբ դադարելու միտք չունէր, բնութեան բաօւր շարունակում էր. կատաղի բամբին փչում էր անասելի թափով ու մռնչիւնով, իսկ սև երկնքը պատառ-պատառ էր լինում անընդհատ կայծակներով և ամպրոպի որոտը խլացնում էր տիեզերքը։

Գերեզմանատնից մի փոքր այն կողմը ձգւում էր Վ... ծովակը իր ժայռոտ ափերի մէջ, որոնք յայտնի էին «Արնքար» անունով։ Ծովն էլ էր կատաղած, դողում էին Արնքարի ժայռերը։ Խաւարի մէջ լսում էր ալիքների դռոցը։ Ոչինչ չէր երևում, բայց կարծես բերանօր դե հսկաներ ծովի արծակ տարածութեան վրայ մրցութիւն էին սկսել, խեղդոտում էին իրար օրհասական այնպիսի հռնչիւն արծակելով, որից լեռներն իրանց ժայռերով քիչ էր մնում պատառուէին, փուլ գային։

Մուսօն բնութեան այս բոլոր սարսափների տակ ճնշուած, մոռացել էր թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը։ Յանկարծ անընդհատ որոտ ու կայծակի հետ սկսուեց անձրևը։ Մուսօն նայեց Մարօին, որ հօր հողաթումբը գրկած, վեր չէր բարձրացնում գլուխը և կարծես փոթը չէր ոչ փոթորիկը և ոչ անձրևը։

— Վեր կաց, Մարօ ջան, առաց Մուսօն անհանգիստ ձայնով. անձրևը թափւում է, գնանք այ այն ժայռերի տակ պատսպարուենք, թո՛ղ անցնի անձրևը, ճանապարհ ընկնենք։

Մարօն լուռ էր և անշարժ։ Մուսօն մօտեցաւ, բռնեց Մարօի ձեռքից, բարձրացրեց նրան և համարեա բաշ տուեց իր հետ։ Անձրևը սասականում էր։

Հազիւ միքանի բայլ արած, նրանք երկտով էլ սարսափած կանգ առան. նրանց թուաց, որ քամու ոռնոցի, ծովի շառաչի հետ միասին նաև մարդկային ձայներ են լսում։ Ոչինչ չէր երևում, բայց և՛ փոթորիկը, և՛ կայծակներն ու թափուող անձրևը, և՛ իրանց ծանր

կացութիւնը մոռացած, նրանք մնացին սառած իրանց տեղերում, աշխատելով թանձր խաւարի մէջ որեւէ ստուեր որոշել, կամ որեւէ հասկանալի ձայն լսել. բայց լսուող աղաղակներն անորոշ և խաւարն անթափանցիկ էր։ Մարօն թրջուած ու դողալով՝ կպաւ Մուսօին։ Անցան էլի միքանի սարսափելի բոպէներ և ահա ձայներն աւելի որոշ և աւելի հասկանալի դարձան—վայի և յուսահատ ողբի աղաղակներ էին դրանք։ Շուտով բոլորովին մօտիկ երեացին բազմաթիւ ստուերներ և քիչ յետոյ փախստականները տեսան իրանց շուրջը հարեանների խառնիճաղանճ մի բազմութիւն՝ որը մերկ, որը ոտաբոբիկ, որը գլխաբաց, որն իր զաւակների հետ, որն առանց զաւակների, որն իր ամուսնուն կոչելիս, որն իր քրոջը, որը եղբօրը և ամենն էլ միասին անհնարին սարսափից խելագար վիճակի մէջ, առանց արածները քննելու՝ վազում էին դէպի ծովը։

—Փախէք, եկան, գոռում էին այս ու այն կողմից։

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, հարցրեց զարհուրած Մուսօն։

—Գեղը կտրեցին։

Մուսօն ամեն ինչ հասկացաւ, ուրիշ հարցեր աւելորդ էին։

Գաղտնիքներ կան, որոնց ծածկելու համար ծովի անդունդներն անգամ քիչ են, եթէ սարերը փուլ բերես նրանց վրայ, ժայռերը չը ճշան, կը յայտնեն։ Հիւսնիբէգի սպանութեան և Մարօի ու Մուսօի փախստեան գաղտնիքն այդպիսիներից էր։ Թափուած արիւնն այնքան թանգ էր Սիպանայ վրանաբնակ վայրենիների համար, որ նրանք դադար առնել չէին կարող, մինչև որ նրա ամեն մի կաթիլի փոխարէն տասնեակ անձինք զոհ չը բերէին, փոյթ չէր նոյնիսկ, եթէ զոհուողները անմեղներ էին, արիւն էր հարկաւոր, տաք, կարմիր աւել և Խաղալի և Մստօի մահը բէգի արեան թէկուղ մի կաթիլի առաջ։ Էլիաթը չէր սգում, այլ մոմուում էր

ինչպէս վիրաւոր գազան։ Բէգի եղբայր Բահլուլ-բէգը, որ այժմ էլիաթի պետն էր, մտածում էր Մարօին և Աւդօին գտնել։ Նա կատաղած էր նաև ձազօի դէմ։ այն անպիտանն էր սկիզբ դրել այդ արիւնոտ գործին և բէգը հրամայեց կանչել ձազօին։

— Լսիր, ձազօ, քո բերած ֆլայ աղջիկը իմ եղբոր մահուան պատճառ դարձաւ. եթէ չուտով չը գտնես Մարօին և Աւդօին և իմ ձեռքը չը յանձնես, քո արիւնը պիտի թափուի. ուղիղն ասած՝ ես հէնց այժմ կը հրամայէի բեզ շանսատակ անել, բայց դու դեռ ինձ հարկաւոր ես, դու պէտք է գտնես նրանց։

— Տէր, Մարօն ֆլայ էր, միթէ նրանց ամբողջ գիւղը մի Մարօ չարօ՛ւէ...

Ակնարկը հասկանալի էր. բայց այդ բանը բէգն արգէն մտածել էր, վրէժխնդրութեան ծրագրի մի մասն էր այդ։

— Դա իմ բանն է, որոտաց բէգը, նախ Մարօն ու Աւդօն։

Եւ ձազօն գողալով հեռացաւ, որ կամ կատարի բէգի պահանջը կամ, հակառակ դէպքում, գլուխն առնի կորչի և էլ երբէք յետ չը դառնայ։

Բէգը որոշեց մինչև ձազօի վերադարձը անձամբ գնալ և պատժել Գ... գիւղի ֆլաներին այն պարզ, հասկանալի պատճառով՝ որ Մարօն, բէգի սպանութեան այդ պատճառը ֆլայ էր և Գ... գիւղացի. նա այնտեղ ազգականներ կ'ունենար։

Մարօի և Մուսօի դուրս գնալուց անմիջապէս յետոյ Գ... գիւղը յարձակման ենթարկուեց։ Բահլուլ-բէգի հրոսակային խումբը յատկապէս այսպիսի գիշեր էր ընտրել իր յարձակման համար, որ բնակիչները փախուստ տալ չը կարողանան։ Աւաղակները չորս կողմից գիւղը շրջապատեցին և կրակ տուին։ Փոթորիկն օգնեց նրանց արագ կատարելու պժգալի գործը. մինչև որ անձրևը վրայ կը հասնէր, բոցերը քամու շնչով բորբոքուած՝ կարճ ժամանակում լափեցին գիւղի տների մեծ մասը,

բնակիչները մասամբ կոտորուեցին և մասամբ՝ իրանց բնակավայրի, մերկ զաւակների ձեռքից բռնած փախան լեռները. մի խումբ էլ դէպի ծովակը վազեց: Ահա այդ խմբին պատահեցին Մուսօն ու Մարօն:

Դէպի ծովը վազող փախտականները յոյս ունէին նաւակներով խոյս տալ, մի աղատարար անկիւն հասնել. նրանց սարսափած միտքն անկարող էր եղել հասկանալ որ այս սարսափելի փոթորկի ժամանակ անհնարին է ծով իջնել: Բայց նաւակներ էլ չը կային, քամին նրանց խել էր ափերից: Բազմութիւնը հաւաքուելով կանգ առաւ Արնքարի վրայ սաստիկ անձրեւի տակ: Իսկ նրանց առաջ շարունակում էին շառաչել ծովի ալիքները որոնք լեռնանում, բարձրանում էին վեր, ասես կամենալով երկնքին հասնել, ապա փուլ գալով վազում էին դէպի Արնքարի վրայ կծկուած թշուառները: Եթէ էլի մի կէս ժամ երկարէր այդ սարսափելի կայութիւնը, երեւի բազմութիւնը կամաւ ծովը կը թափուէր, բաւական էր միայն որ մի յուսահատ՝ առաջին օրինակը տար, կամ թշնամու ձիու առաջին դոփիւնը լսուէր: Յանկարծ լսուեց մի զարմանալի ձայն այս բոլոր հառաջանքների, այս բոլոր վայելի մէջ, և այդ ձայնն աւսում էր՝

—Մի վախեցէք:

Ամենքն էլ լսեցին, բայց ո՞վ կը հաւատար իր ականջներին. այդպիսի ձայն այդ սարսափելի ժամին... Ախր ինչպէս չը վախենան, փրկութիւն կ'այ, ո՞վ է փրկիչը. երկնքը նրանց համար վաղուց է ամուլ, ողորմութիւն չը կայ. միթէ որեւէ մահկանացու կարող էր փրկել նրանց, երբ բնութիւնն անգամ նրանց դէմ էր: Ծովը և միմիայն ծովը կարող էր այդպէս որոտալ, միայն նա կարող էր ասել՝ «մի վախեցէք», որովհետեւ միայն նա բոլորի համար տեղ ունէր իր սառը ծոցում: Այսպէս էին մտածում փախտականները. սակայն ձայնը կրկնուեց և այս անգամ աւելի համարձակ, աւելի բարձր.

—Մի վախեցէք, չուան չինեցէք, չուան տուէք,

գոռում էր Մուսօն. այ մարդիկ, գուք ինչ էք սառել, տղամարդ չէք. կապեցէք իրար՝ ինչ որ ունէք վրաներդ և մի չուան տուէք, ի սէր Աստուծոյ, համարեա յուսահատաղութեամբ գոռում էր Մուսօն, տեսնելով որ թանկագին ժամանակն անցնում է, իսկ շշկուած ու սարսափած բազմութիւնը չի էլ մտածում իր փրկութեան համար որեւէ բան ձեռնարկել: Մուսօն համոզուած էր որ քրդերը ուր որ է՝ վրայ կը հասնեն, իսկ փախչել անհնարին է, ուստի աղերսում էր մի չուան տալ իրան:

Բարեբախտաբար Մուսօի վերջին կանչն այնպէս հզօր էր ու համոզիչ, որ տղամարդիկ առանց նրա նըպատակն իմանալու սկսեցին իրանց զգեստներից ու գօտիներից մի պարան կազմել: Մուսօն ինչ պիտի աւէր պարանք:

Ծովափնեայ ժայռերի մէջ խաչերով ու յիշատակարաններով քանդակուած բազմաթիւ այրեր կային: Դրանք նախնի դարերի քրիստոնէութեան հալածանքների ժամանակ ծառայել էին իբրեւ քրիստոնեաների ապաստարաններ և աղօթատեղեր, ուր Փրկչի առաքեալների առաջին հետևողները պաշտել էին իրանց Յիսուսին և նրա խաչը, իսկ այնուհետև աւելի ազատ դարերում աշխարհից խոյս տուած կուսակրօնները այդտեղ էին ապաստանել և այդտեղից դէպի երկինք ուղղել աշխարհի խաղաղութեան և շինութեան համար իրանց աղօթքներն ու մրմունջները: Դարերի ընթացքում ծովի ջուրը կամաց-կամաց սրանցից շատը իսպառ ծածկել էր, շատերն էլ դեռ երևում էին ջրին մօտիկ, կամ կիսով չափ ջրով լցուած: Այսպիսի մի այր էլ գտնուում էր հէնց Արնքարի տակ, որի վրայ խմբուել էին փախստականները. այդ գիտէին համարեա ամենքը, բայց Մուսօն յիշեց առաջինը: Մի ժայռ ծովափի ընդհանուր մակերևոյթից դուրս ցցուելով կազմել էր մի հսկայական պատշգամբ հէնց այրի անցքի վրայ, այնպէս որ վերից անցքը չէր երևում և անհնարին էր կարծել անդամ

Թէ այնտեղ ժայռի տակ այրի մուտք կայ: Զուրը հաւասարուել էր համարեա այրի բերանին և այնտեղ ներս մտնելու համար անհրաժեշտ էր գոնէ միքանի քայլ ջրի մէջ գնալ: Այրի ներսն աւելի բարձր էր, բան թէ անցքը, շուրն այնտեղ թափանցել չէր կարողանում: Նաւակով միայն կարելի էր մօտենալ այդ այրին, բայց անծանօթ մարդը հեռուից կը դժուարանար որոշել այրի մուտքը, իսկ վերի ժայռերի միջից իջնել համարեա անհնարին էր: Գ...եցի երկուստարդները բազմաթիւ փորձեր էին արել, և միայն ճարպիկ ու դիւրաշարժ Մուսօն էր յաջողուել ժայռերը չանգուելով իջնել և այրին հասնել: Եւ ահա այժմ Մուսօն յիշեց նոյն այրը և որոշեց փախստականներին այնտեղ պատասպարել:

Փոթորիկը դեռ շարունակուում էր. ծոցն ու երկինքը իրար հետ միացան անձրևի ջրով: Բայց Մուսօն չը կար, միայն Մարօն նկատեց, թէ նա ինչպէս ծածկուեց ժայռերի մէջ: Քիչ յետոյ Արնքարի տակից լսուեց Մուսօի հզօր ձայնը.

— Պարանով կախեցէք մէկին:

Այժմ միայն ամենքն էլ հասկացան, թէ ինչու էր Մուսօն պարան ուզում: Ամենքն էլ սրտապնդուեցին, երբ առաջինը մօտեցաւ Մարօն և ցած կախուեց: Այնուհետև սկսեցին կախուել և ուրիշները, աշխատելով նոյնիսկ մէկը միւսից առաջ ընկնել. պարանը փրկում էր նրանց: Եւ այսպէս մէկիկ-մէկիկ կախուեցին մինչև վերջին մարդը, ապա Մուսօն վեր բարձրանալով ցած իջեցրեց վերջինին և ինքն էլ պարանը հաւաքելով նոյն ճանապարհով ցած գնաց այրը:

Արշալոյսը մօտ էր. փոթորիկը դադարում էր:

IX

Լուսացաւ. ծովը խաղաղուեց. երկինքը պարզուեց. արեգակը կրկին հաշտ կերպով թափեց երկրի վրայ իր կենսատու շողերը, դրանցից միքանիսն էլ ջրի խաղաղ

մակերեւոյթի վրայից անդրադառնալով, կարծես կարեկցութիւնից դիտուած, այրի նեղ անցքից մտան և լուսաւորեցին այրը: Այնտեղ ապաստանածները միայն այժմ իրար նայեցին, իրար ճանաչեցին: Այստեղ էր Մուսօն, Մարօն, Կուզիկենց Միսօն, Զրատարենց Գալօն, Զուհակենց Մարտօն, Խողկոտենց Մանօն, Բողօենց Շաւէշը, Մխիկենց Յովակը, այստեղ էր և քաշալ Սըրքէն: Ոմանք իրանց ամբողջ ընտանիքով, ոմանք ընտանիքի մի մասով միայն, մանր ու մեծ ընդամենը երեսուն հոգի: Բոլորի հառաչանքներից ու լացից այրն աւսես տնքում էր ժայռերի տակ: Մարօն այժմ վիճակակից էր բոլորին. նա պատմեց իր գլխի անցքը: Սըրքէն գաղտագողի հայեացքներ էր գցում Մարօի վրայ, նրան թուում էր, թէ զոհը գիտէ, թէ ով էր իր դահիճը: Այժմ Սըրքէն հասկացաւ, թէ ինչու այնքան ժամանակ Մուսօն բացակայ էր գիւղից. բայց ինչպէս էր յաջողեցրել նրան խել բէգի ձեռքից, այդ էր նրան անյայտ: Մարօն մանրամասնութիւնները չը հաղորդեց, նա առայ միայն, որ ինքը փախաւ:

Պաշարուածները դրսից ոչ մի տեղեկութիւն չունէին, նրանք զուրկ էին նաև պաշարից: Մուսօի առաջարկութեամբ տղամարդիկ մի կարճ խորհրդակցութիւն կատարեցին և վճռեցին գիշերը հասնելուն պէս երկու հոգի վիճակով ընտրել, որ այրից դուրս գան և թէկուզ մահու գնով դրսից պաշար և տեղեկութիւն բերեն: Հաց ճարելու մասին մտածելն անգամ աւելորդ էր, գնացողները պիտի աշխատէին հորերից ցորեն կամ նոյնիսկ գարի, կորեկ հանել բերել, որպէսզի պաշարուածները մի կերպ գոյութիւնները քաշ տան, մինչև որ թշնամիները հեռանան շրջակայքից և նրանք կարողանան դուրս գալ: Պաշարի գնալու պարտքից ազատ պիտի մնար միայն Մուսօն, որովհետև եթէ նրան օրեւէ վտանգ պատահելու լինէր, պաշարուածներն անկարող պիտի լինէին այրից դուրս գալ:

Հասաւ գիշերը: Վիճակը ձգուեց և ընկաւ Զրա-

տարեկան Գալօնն և քաչալ Սրբէին: Մուսօն մօտեցաւ և ձեռքը Սրբէի ուսին դնելով՝ ասաց.

—Հը՛, Սրբէ, պատրաստուիր որ շուտով պաշարի պիտի գնաս:

—Պաշարի՛ր... ասաց Սրբէն ծործորակը բորելով, երթալուն՝ կ'երթամ, բայց երբ վերադառնամ, ինչպէս իջնեմ այրը:

—Ես կը բարձրանամ և ձեզ ցած կը կախեմ: Հէնց որ դուք երեք քար ձգէք ծովը:

—Ախր ես գիւղում ցօրնի հորի տեղ չը գիտեմ, շարունակեց պատճառաբանել Սրբէն:

—Գալօն գիտէ, նա ցոյց կը տայ, պատասխանեցին այս ու այն կողմից:

—Յստուած է վկայ, թէ փախչելու լինենք, ես չեմ ազատուի, ոտքս ցաւում է:

—Հը՛, մեռի հաս, քաչալ նղոված, որոտաց այս անգամ Գալօն այրի մի մութ անկիւնից. երևում էր որ նա հետևում էր այս խօսակցութեանը առանձին սըրտնեղութեամբ, որ յատուկ է վշտերի տէր մարդկանց:

Սրբէն զգաց, որ եթէ էլի մի ըստէ շարունակի իր երկչոտ պատճառաբանութիւնները, այդ մօայլ Գալօն նրան ծովը կը գցի, ուստի լռեց: Երբ Մուսօն ժայռի կատարից ցած կախեց պարանը, Սրբէն մահու դատապարտուածի պէս կախ ընկաւ պարանից և վեր բարձրացաւ: Բարձրացաւ նաև Գալօն: Մուսօն ցած իջաւ, իսկ նրանք գնացին:

Սկզբում նրանք արագ-արագ էին գնում, բայց երբ մօտեցան գիւղին, աւելի ծանրացրին իրանց քայլերը և վերջապէս կանգ առան: Հեռու երևում էր մի լուսաւորուած վրան, երևի Բահլուլ-բէգի վրանն էր. բարբարոսները դեռ չէին վերջացրել թալանը: Գալօն ու Սրբէն զգուշութեամբ ականջ դնելով՝ մի փոքր էլ առաջ անցան և այս անգամ կանգ առան կալերի մէջ: Նորից ականջ դրին: Մօտերքում ոտնաձայներ չը կային: Մի փոքր էլ առաջացան և այս անգամ Խողկոտենց տան առաջն էին:

Գալօն գիտէր՝ ուր պիտի լինի ցորնի հորը. նա սկսեց փորել, Սրբէին խստիւ պատուիրելով՝ ի հարկին անպայման բրդերէն խօսել: Հազիւ հորը բացել էին, երբ մօտեցան չորս ձիաւորներ:

— Ո՞վ էք, կոչեց գլխաւորը:

— Մենք ենք, գարի ենք հանում ձիերի համար, պատասխանեց Գալօն առհարկի վստահութեամբ: Սրբէն փորձեց փախչել, Գալօն զգուշութեամբ բռնեց նրա փէշը:

Ձիաւորներն անցան, բայց միքանի քայլ արած, նրանք յանկարծ կանգ առան, ինչ-որ փսփոսացին. երեւում էր որ նրանք իրանց խաբուած զգացին, կամ գուցէ հայ մարդի բրդերէն խօսելը նրանց կասկածելու տեղիք տուեց. նրանք շտապով յետ դարձան:

Գալօն զգաց վտանգը, ուստի վճռեց օգտուել խաւարից և խոյս տալ առանց սակայն փախուստ ձեռնելու, բայց Սրբէն քանի ոտներում ոյժ կար, փախաւ. միքանի հրացաններ մի անգամից ճայթեցին իրար յետեից և Գալօն գետին գլորուեց սպանուած, մինչդեռ Սրբէն հրացանների ձայնից սարսափած ճչաց և գետին ընկաւ առանց վիրաւորուելու անգամ: Ձիաւորները մօտեցան. Սրբէն ծնկների վրայ նրանց առաջը դուրս եկաւ:

— Խնայեցէք, ի սէր Աստուծոյ, աղերսում էր նա ձիերի ոտներին փարելով: Նրան բռնեցին: Քիչ յետոյ Բահլուլ-բէգի վրանի առաջ կանգնած էր նա քրդերով շրջապատուած: Բէգը հրամայեց նրան իր առաջ բերել:

— Ո՞վ ես դու, Ֆլայ, հարցրեց բէգը:

Սրբէն լուռ էր:

— Ինչո՞ւ չես խօսում, մոռա՞տաւ, որոտաց բէգը կատաղած:

— Խնայիր, տէր, հազիւ հազ շնչաց Սրբէն:

— Խնայել, մոռնաց բէգը, մի Ֆլայ քաժի համար սարի նման եղբորս սպանեցիք, դեռ խնայել... Ո՞ւր է Մարօն, շուն Ֆլայ. ո՞ր փախցրիք նրան, ո՞ր է նրան փախցնողը... Սպասեցէք... տեսէք թէ ի՞նչ կը նշանա-

կէ բէգին սպանել և կինը փախցնել: Կուռօսներ, ճանապարհը դրէք:

Այդ հրամանը սպանել էր նշանակում: Քրդերը քաջ տուին Սրբէին դէպի մի կողմ և առաջը խարոյկ վառեցին որ հեռուից դէմքը երևայ: Դա էլ մի առանձին զուարճութիւն էր. նրանք ուզում էին նշան բռնել հեռու խաւարի միջից: Սրբէն կանգնած էր հաղիւ կենդանի, ինչ-որ բան սաստիկ սղմում էր նրա կոկորդը, չնչել չէր կարողանում, բերանը չորանում էր անդադար, լեզուն քմբին էր կաշում: Ամեն անգամ երբ նրա առաջը խարոյկի բոցը բորբոքում էր և լուսաւորում նրան, այն ժամանակ հեռուից երևում էր անհնարին սարսափից ծամածուած դէմքը, բայց նրա հայեացքն անորոշ չէր, այլ ուղղուած էր կրակի բոցերին, ուր կարգում էր կարծես իր դատաւիճիւրը, փոքրիկ ճակատը կնճռուած էր, յօնքերը կիտուած. պարզ էր թէ մի ինչ-որ միտք այդ օրհասական ժամին նրան զբաղեցրել էր: Նա համոզուած էր որ եթէ Մարօին ու Մուսօին մատնի, ինքը կը փրկուի, բաց հաստատ չը գիտէր՝ կը փրկուին արդեօք նաև այրի մնացած փախստականները. չէ՞ որ շատ հեշտութեամբ այս կատաղած բէգը նրանց էլ կարող է ծովն ածել: Ահա այդ մասին էր մտածում: Մարօին և Մուսօին մատնելը նրա համար շատ հեշտ գործ էր, չէ՞ որ նրանց պատճառով էր գիւղը թալանի և կոտորածի մատնուել: Բայց Սրբէն ամենեւին չէր մտածում որ այդ չարիքի սկիզբն ինքն էր դրել: Նա մտածում էր մնացածների մասին. զոհէլ նրանց էլ՝ իր կեանքը փրկելու համար, թէ՞ ոչ: Բայց չէ՞ որ վերևում Աստուած կայ. աւսում են, որ այդ Աստուածը պատժում է չարագործութիւնը: Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ համար Աստուած թոյլ տուեց, որ Մուսօն երէկ նրան էլ, ամենքի հետ միասին փրկի, այրն իջեցնի, ինչո՞ւ նա թոյլ տուեց, որ զոհն իր դահճին կեանք չնորհի. մի՞թէ դժուար էր այնպէս անել, որ պարանը կտրուի և չարագործը անդունդներին կուլ գնայ: Զէ, Աստուած չի խառնուում մարդկային

գործերին. նա թողել է, որ մարդիկ ապրեն, ինչպէս կարող են. ո՞վ զօրեղ է, թո՞ղ ջարդի, դռփի, կեղեքի, ո՞վ թոյլ է, անկարող է, թո՞ղ ոչնչանայ: Չէ՞ որ գիւղը կրակ տուին. քանի՜ մարդ սպանուեց... իսկ սպանողները... ի՞նչ եղաւ նրանց. պատժուեցին... ո՞ւր էր Աստուած: Ուրեմն էլ ինչո՞ւ համար չը փրկուե՛լ ի՞նչ գնով և լինի:

Սրբէի համար խիստ ծանր էր աշխարհից բաժանուել թէկուզ մի շատ լաւ գործ կատարած լինելու երջանիկ գիտակցութեամբ. փչացած, ապականուած հոգիները զոհի ընդունակ չեն: «Ես մեղաւոր չեմ, շարունակում էր դատել Սրբէն, ասացի ինձ մի ուղարկէք, ես փախել չեմ կարող, ես պաշարի գնալու անընդունակ եմ, նրանք ինձ չը լսեցին, անմենքն էլ ուզում էին որ անպատճառ ես գնամ, նրանք իմ մահն էին կամենում, թո՞ղ այժմ տուժեմ»... «Դաւաճանութիւն», լսուեց ներքին ձայնը:

— Իսկ Գալժն, պատասխանեց Սրբէն. նա էլ դաւաճանեց... Հապա ինչո՞ւ սպանուեց:

Հէնց այդ ժամանակ հրացանաւորները տեղ բռնեցին նրա հանդէպ խոտն քայլի վրայ: Բէզը դուրս եկաւ վրանից նայելու: Էլի մի բոպէ և Սրբէն այլևս չէր լինի աշխարհում: Նա այդ հասկացաւ երբ բրդերը հրացաններն ուղղեցին, նա մի յուսահատ աղաղակ բարձրացրեց, խնդրելով մի խօսք, միայն մի խօսք ասել: Բէզը նշան արեց որ սպասեն:

— Տէր, Մարօին քո ձեռքը կը յանձնեմ, խնայիր կեանքս, ասաց Սրբէն:

— Ինչպէ՛ս, զարմացած կոչեց բէզը. եթէ ասածդ ճիշտ լինի, Ֆլայ, ես ոչ միայն կեանքդ, այլև շատ բան կը պարգևեմ քեզ:

— Տէր, ծառադ չի համարձակուի իր տիրոջը խաբել. ես Մարօի տեղը կ'ասեմ, մնացածը դու գիտես:

Եւ Սրբէն յայտնեց Արնքարի այրում պատսպարուածների գաղտնիքը:

Սև դաւաճանութիւնը կատարուեց. վրանի շուրջը մի վայրենի շարժողութիւն սկսուեց և շուտով մի ստուար բանակ, առաջնորդ ունենալով Սրբէին, Արնքարի վրայ կանգ առաւ։ Սրբէին կախեցին որ պաշարուածներին համողի դուրս գալ։ Այրում սարսափը տիրեց ամենքին, երբ կարողացան որոշել խաւարի մէջ Սրբէին, անյայտ ձեռներով կախուած։ Մուսօն առաջանալով դէպի դուռը, առանց կախածին բռնելու, հարցրեց կատաղած.

—Քաջաւ, այդ ո՞վ կախեց քեզ։

—«Նրանք», ասաց Սրբէն։

«Նրանք» բառը լսելով՝ այրի ներսում կանայք ու երեխաներն ընդհանուր ճիչ բարձրացրին. աւելի հասկանալի և աւելի զարհուրելի բառ լինել չէր կարող։

—Բայց նրանք ի՞նչպէս իմացան մեր տեղը։

—Ձը գիտեմ... հաւատան, չը գիտեմ, ես չեմ ասել. իրանք գիտէին, ինձ բռնեցին հետները բերին. կարող էի չը գալ։

—Սուտ է խօսում, դաւաճան է, ձայն տուին այս ու այն կողմից. պարանը կտրեցէք, թո՛ղ վայր գլորուի... կտրեցէք, կտրեցէք։ Մի խօսիր, Մուսօ, դաւաճան է։

—Ձեզ մատաղ, մի արէք, ես անմեղ եմ, խեղճ եմ, աղերսում եր Սրբէն. հաւատացէք, նրանք գիտէին մեր տեղը, իրանք եկան։

—Ո՞ւր է Գալօն, հարցրեց Մուսօն։

—Ինչո՞ւ քեզ էլ չսպանեցին, անզգամ, կրկին ձայն տուին այս ու այն կողմից։

—Դաւաճան է, կտրենք պարանը, և միքանի ձեռներ միանգամից մեկնուեցին դէպի պարանը. Սրբէն ճօճուեց, անդունդների վրայ զարհուրելի պտոյտներ գործեց և կրկին առաջուայ տեղում կանգ առաւ։ Վերից կախողները պահում էին նրան, յուսալով որ նա բանակցութիւններ է անում։

—Լսեցէք, գոչեց վերջապէս յուսակտուր ձայնով

Սրբէն. լսեցէք իմ վերջին խօսքը: Ես ասում եմ, որ նրանք մեր տեղը գիտէին, դուք չէք հաւատում ինձ, բայց բանն այժմ այլևս դրանում չէ. կ'ուզէք կտրեցէք պարանը, թող ես ընկնեմ շանսատակ լինեմ: այժմ ձեզ եմ հարցնում, իմ մահով կարո՞ղ էք դուք փրկուել: Իհարկէ ոչ: Նրանք ձեր տեղը գիտեն արդէն, կը պաշարեն ձեզ և դուք ստիպուած կը լինէք սովից անձնատուր լինել և այն ժամանակ աւելի վատ կը լինի ձեզ համար, որովհետեւ դուք ձեր յամառութեամբ նրանց աւելի կը զայրացնէք: Իսկ այժմ նրանք խօսք են տալիս որ մեզ անփնաս կը թողնեն: Նրանք ժամի զարդանօթեղէններն են փնտրում և կարծում են որ այստեղ թագգրել ենք: Դուրս եկէք, թող իջնեն տեսնեն որ այստեղ ոչինչ չը կայ, և մենք կը փրկուենք: Լսեցէք ինձ ի սէր Աստուծոյ. մի յամառէք, իմ մահը ձեզ չի փրկի:

Ներքեում այրի մէջ մի փոքր լռութիւն տիրեց, մարդիկ խօսում էին փսփսալով: Սրբէի պատճառաբանութիւնն ըստ երևոյթին հզօր հաստատուն հիմքեր ունէր. արդարեւ նա էր մատնել թէ մի ուրիշը, այդ այլ խնդիր էր, բաւական էր որ գաղտնիքը բացուած էր և անհնարին էր առանց պաշարի գիմանալ պաշարմանը:

Մնում էր կամայ ակամայ դուրս գալ և անձնատուր լինել՝ դահիճներից գթութիւն հայցելով. ո՞վ գիտէ, գուցէ այժմ նրանք այնքան անգթաբար չը վարուեն, գուցէ խղճան, գուցէ... Անել վիճակի մէջ ամեն մի «գուցէն» մի փրկութիւն է թւում. դա յոյս է, իսկ յոյսը՝ կեանք:

Մուսօն այս բոլորից անշատ իր առանձին հոգսերն ու մտմտուքն ունէր. իսկ եթէ վերի կանգնողները Հիւնի-բէգի մարդիկը լինէն: Թալանի և կոտորածի ժամանակ սարսափած գիւղացիք ոչ ոքի չեն ճանաչել խաւարի մէջ, իսկ Մուսօի համար դա իսկապէս կեանքի և մահու խնդիր էր: Նա մօտեցաւ Սրբէին:

—Լսիր, Սրբէ, ասաց Մուսօն խորհուրդը վերջանալուց յետոյ. երգուիր Աստծու անունով, երգուիր այս այրի մէջ տքնած ճգնաւորների սուրբ աղօթքով, որ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը չեն:

Սրբէն և միայն Սրբէն հասկացաւ Մուսօի անհանգստութիւնը: Սրբէն այն մարդկանցից չէր, որ ոճրի կիսում կանգ առնէր թուլացած:

—Երգւում եմ Աստծու անունով, ասաց նա խաբեբայի անսիրտ վճռականութեամբ, երգւում եմ բոլոր ճգնաւորների սուրբ աղօթքով՝ որ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը չեն, սրանք Բռուկցի են:

Խաւարը ծածկեց այս զարհուրելի կեղծիքը. եթէ այդ ըռպէին գոնէ երկու հակառակորդների դէմքերը լուսաւորուած լինէին, եթէ Մուսօն կարողանար գէթ մի անգամ նայել դաւաճանի աչքերին, գուցէ ստույթեան սովոր չըթունընէրն անգամ անկարող լինէին արտասանել այդ զաղիր երգումը:

Բայց զարհուրելի երգումն արտասանուեց խաւարի մէջ և դաւաճանի չըթունընէրը չայրուեցին:

Հաւատանց արդեօք Մուսօն, դժուար էր իմանալ, նա դեռ մտածում էր: Ապա նա գլուխը բարձրացրեց և ասաց.

—Դէհ, Սրբէ, այս բոլորի մեղքը քո վզին, ահաւոր դատաստանին պարտական մնաս, նզովուած լինիս Յուդայի պէս, եթէ խաբում ես մեզ: Մենք դուրս կը գանք:

Այրը դատարկւում էր:

Արնբարի վրայ վառուեց մի մեծ խարոյկ՝ դուրս եկողներին դիտելու համար: Գլխաւորն իսկոյն մօտեւում էր նայում, հէնց որ մէկը բարձրանում էր: Բոլորը դուրս եկան, փնացին Մարօն ու Մուսօն: Պարանը մէկ էլ կախեցին, երկար ժամանակ ոչ ոք չը կար. վերեւում անհանգստութիւն տիրեց, իսկ ներքեւում, այրի մէջ դեռ տատանւում էին: Սարսափելի վայրկեան էր: Վերջապէս պարանը շարժուեց, բարձրացողն այս անգամ Մարօն էր, վայրենիների մէջ փսփսուկ ընկաւ: Ամենքը

կռացան դէպի ծովը: Քանի բարձրանում էր, այնքան նրա դէմքն աւելի էր լուսաւորւում. արդէն մօտ էր ժայռերի չրթունքին, երբ Մարօն գլուխը բարձրացնելով տեսաւ կրակի լուսով լուսաւորուած միջանի ծանօթ դէմքեր: Հիւսնի-բէգի մարդիկն էին, նոյն գազանները որ իրան փախցրին. նա լաւ ճանաչեց: Եւ այն վայրկենին՝ երբ նա ճանաչեց այդ զարհուրելի դէմքերը, մի սրտածմիկ ճիչ արձակեց. «Նղճվք քեզ, Սրբէ», գոչեց և օրհասական ցնցումով ոտները դէմ տուեց ժայռին. քաշողի ձեռքից պարանը յանկարծ դուրս պրծաւ և մինչև որ վերի կանգնողները կը կարողանային նոյնիսկ մի փոքր հաշիւ տալ իրանց այդ անակնկալ և զարմանալի դիպուածի մասին, Մարօն անդունդների վրայ զարհուրելի պտոյտներ կազմելով՝ ծովն ընկաւ սարսեցուցիչ ճղփին առաջ բերելով: Վերելում սկսուեց գոռում-գոչում, հայհոյանք, աղաղակ. բայց այդ անասելի ոռնոցները անկարող եղան խլացնել այն սպանիչ ճիչը, որ լսուեց այրի առաջից եւ ջրերի երկրորդ ճղփին եւ ցոյց տուեց մի երկրորդ մարմնի ծովն ընկնելը: Արդեօք Մարօն փրկելով, թէ՛ նրա հետ միասին ալիքների սառն ծոցում գերեզման գտնելու համար էր որ Մուսօն իրան ծովը նետեց, այդ ոչ ոք չիմացաւ, միայն մի առժամանակ ներքեւից դեռ լըսում էին երկու խեղդուողների օրհասական հռնդիւնները ջրերի աղմկին խառնուած. շուտով այդ էլ դադարեց:

Դահիճների կատաղութեանը չափ չը մնաց: Գլխաւոր որսերը նրանց ձեռքից ճողոպրել էին, ի՞նչ փոյթ թէ մահու գնով. ուստի նրանք իրանց վրէժխնդրութիւնը մնացածների վրայ թափեցին: Խաւարի մէջ Արքնբարի վրայ սկսուեց մի պժգալի գործ. արիւն էր հոսում: Կիսակենդան վիրաւորները ծովն էին նետւում «Նղճվք քեզ, դաւաճան» գոռալով: Ներքեւում, խաւարի մէջ ոչինչ չէր երեւում, միայն ջրերն աղմկւում էին խեղդուողների օրհասական շարժումներից եւ լսւում

էին՝ «Նզովը բեզ, դաւաճան» աղաղակները: Ոչ ոք չը կարողացաւ խաւարից օգտուել եւ խոյս տալ ազատուել: չը կար նաեւ Սրբէն. իր սեւ դաւաճանութեան այսպիսի ելքը սոսկումնով պատեց նոյնիսկ դաւաճանին, եւ նա ժամ առաջ փախաւ, կորաւ խաւարի մէջ:

X

Սնցան տարիներ. չարը չը հեռացաւ այն աշխարհից. նա այն աշխարհի մասն էր, նրա հարազատ զաւակն էր, նրա միսն ու արիւնն էր: Թշուառների և խեղճների աշխարհ էր դա, որոնք չարիքի հետ, խեղճութեան հետ վաղճւց, շատ վաղուց եղբայրացած ապրում էին: Բայց չարը գոհ չէր, նա արեան ծարաւ ունէր. խեղճերն այդ էլ տուին, յուսալով թէ երբ ծարաւը յագենայ, կը հեռանայ իրանցից. բայց ոչ, չարիքը կուշտ խմեց և մնաց նոյն աշխարհում: Նա հանգիստ էր առնում միայն: Վայրենի մարդի մէջ նստած դազանը յոգնեց, ինչ զարմանք, երբ դաշտի դազաններն էլ մարդի մտով յզիացան:

Սարերի և այրերի ծածկուածներից ոմանք չեկան այլևս, յաւիտենական քնով քնեցին ձիւների սառցէ ծոցի մէջ, ուրիշներն էլ գնացին պատմելու աշխարհին իրանց ցաւերը. իսկ մի խումբ խեղճեր էլ, որոնց համար մահու հաւատար էր հեռանալ իրանց պապերի հողից, իրանց հայրերի գերեզմաններից, վճռեցին չարիքի և խեղճութեան կրկին դաշն կապել՝ որ իրանք ապրելու, օգ չնշելու իրաւունք ունենան, իսկ նրանք էլ կուշտ լինեն: Պայմանն ընդունուեց, խեղճերին ներուեց՝ մահից խոյս տալու իրանց յանդգնութիւնը և նրանք կրկին մոտան իրանց տակաւին ձխացող աւերակները. պէտք էր ամեն բան նորից սկսել...

Գ... գիւղն էլ իջան միջանի հողի, այդ գիւղի աւերակների մէջ էլ բահեր և մուրճեր երեացին: Խըրճիթներ էին շինուում, կամաց-կամաց գիւղում ձայն ու

աղաղակ էլ լսուեց, դաշտերն էլ հետզհետէ մշակուեցին, Աստծու տունն էլ նորոգուեց: Հրաշքով փրկուած ծերունի հովիւը իր հօտի մնացորդն անտէր, անմխիթար չը թողեց, նա էլ եկաւ, Աստծու խօսքով պէտք էր զովացնել մխիթարութեան կարօտ սրտերը: Եւ մարդիկ աղօթում և աշխատում էին, աշխատում և աղօթում էին:

Ո՞ւր էր մինչեւ այդ ժամանակ քաջալ Սրբէն, այդ ոչ ոք չը գիտէր, միայն նա էլ յայտնուեց մաշուած, ծերացած, խոր ընկած աչքերով, մռայլ ու անհանգիստ հոգով: Անտէր տներ, անմշակ արտեր շատ կային. ինչո՞ւ մի խրճիթ էլ նա չը նորոգի, արտի տէր դառնայ, ապրի: Եւ սկսեց. բայց բահի առաջին հարուածի հետ մոխրակոյտի տակից դուրս ցցուեց մի խանձուած դիակ, աչքերը ճօթուած, չրթունքները քաշքշուած եւ ատամների սղմուած շարքերը բաց. զարհուրելի էր... Սրբէին թուաց թէ նոյն ինքը վրէժխնդրութիւնն է աշղպէս մարմին առել. վաղուց էր ինչ այդ պատկերը գիշօր ցերեկ հալածում էր նրան: Նա բահը սոսկումով վայր գցեց ձեռքից եւ փախաւ: Նրա ականջներում հնչում էր՝ «Նը-դ՛մբ քեզ» բառը: Նա փախչում էր առանց յետնայելու, վախենալով՝ մի գուցէ յետեւում տեսնի դիակի դէմքը, փախչում էր առանց հաշիւ տալու, միայն մի անյադթելի պահանջից դիդուած: Վերջապէս նա դուրս եկաւ դաշտը, թափառեց սար ու ձոր, թափառեց ամբողջ գիշեր: Այդ ժամանակ նա միայն մի բան էր մտածում. փախչել օրքան կարելի է հեռու ծովափի ժայռերից, հեռու արիւնոտ Արնքարից: Բայց որքան մեծ եղաւ նրա սարսափը, երբ յանկարծ իրան գտաւ հէնց Արընքարի ժայռերի վրայ: Ինչո՞ւ էր եկել այնտեղ, այդ ինչպէս էր պատահել, նա չը գիտէր. միայն խաւարի մէջ ցցուած ժայռերը սարսափելի էին. դիակներ, դիակներ, շարան-շարան կաճեցած, մէկը միւսից աւելի մեծ, մէկը միւսից աւելի զարհուրելի, դարձեալ ճօթուած աչքեր, բաց ատամներ, այրուած, խանձուած դէմքեր, բո-

լորն էլ սարսափելի, բոլորն էլ ահաւոր։ Սրբէն շտապով ծածկեց աչքերը, շուռ եկաւ, շտապեց հեռանալ. բայց հէնց նոյն րոպէին ալիքները զարկուեցին ժայռերին եւ բոլորը միասին քարերն ու ջրերը մի հսկայական հառաչանքի հետ՝ «Նղովը քեզ» ասացին։ Սրբէն դողաց, նա այժմ փակեց նաեւ ականջները, ի դժուր. ձայնը չէր դադարում, ուստի նա փախաւ կրկին, փախաւ դէպի հեռաւոր դաշտերը, հեռու, հեռու ծովափից, որպէս զի մոլորութեամբ ակամայ կրկին ծովափը դառնայ, Արընքարի ժայռի վրայ յայտնուի, ծովին նայի, ալիքների «Նղովը» լսի, դողայ, սարսուռի եւ կրկին, քանի ոյժ ունի, փախչի դէպի դաշտերը։ Քանի՜-քանի անգամ նա փախաւ այդ սարսափելի տեղերից, բայց ամեն անգամ մի աներեւոյթ զօրութիւն, հակառակ իր կամքին, անդիտակցաբար, նրան դէպի ծովափը քչեց. նա կրկին ու կրկին լսեց ալիքների «Նղովը» եւ զարհուրելի ճիչ արծակելով՝ աչքերն ու ականջները փակած, դիզացած մազերով յետ դարձաւ ու փախաւ անյայտացաւ խաւարի մէջ։

Մօտ էր լուսաբացը, երբ տանջուած եւ ուժասպառ Սրբէն բաղխեց ծերունի քահանայի դուռը։ Քահանան դուրս եկաւ. իր առաջ կանգնած էր Սրբէն դողդողալով. նրա ատամներն իրար էին զարկում։ Նա երերում էր, լուռ էր։ Զարմացած քահանան կասկածով նրան նայեց եւ հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ, սրգի։

— Տէր հայր, առաւօտեան ժամը չը պիտի՝ ասես, լուսաբացը մօտ է, գնանք ժամ։

— Կ'ասեմ, ապա չեմ ասի։ Բայց ինչո՞ւ ես դողում. ի՞նչը քեզ ստիպեց այսօր դալ ինձ արթնացնել։

— Աղօթել եմ ուղում, տէր հայր։ Արթուն էի, եկայ դուռը թակեցի. աղօթել եմ ուղում, գնանք... ժամ ասելու ժամանակ չէ. գնանք էլի։

Քահանան շուարած էր. Սրբէն ու այսպիսի բան. ի՞նչ էր պատահել։ Բայց եւ այնպէս նա դուրս եկաւ, թէեւ

դեռ առաւօտեան ժամերգութեան համար վաղ էր, երբ եկեղեցուն հասան, Սրբէն չը թողեց քահանային դուռը բանալ:

— Կեցիր, տէրտէր, ասաց նա, քահանայի ալը բռնելով, ժամ ասելու դեռ ժամանակ կ'ունենաս, միբիջ վաղ է, այնպէս չէ... Գնանք հանգստարան, գերեզման ունեմ օրհնել տալու:

Սրբէի գէպը սարսափելի էր, աչքերը խաւարի մէջ վառւում էին, պահանջը տարօրինակ էր. գիշերուայ այդ ժամին գերեզման չեն օրհնում: Քահանան երկչոտներին չէր, բայց այս մարդի վարմունքը չափից դուրս կասկածելի թուաց նրան. Սրբէն նրան ոչ թէ երկիւղ, այլ արգահատանք էր ներշնչում. քահանան զգում էր որ մի ինչ-որ ծանր վիշտ կրծում է նրա սիրտը:

— Որդիս, Սրբէ, ասա ինձ, ինչ է պատահել քեզ, դու տանջւում ես, քո հոգին խռովուած է, ախր ի՞նչ գերեզման օրհնելու ժամանակ է. թող մնայ ցերեկով, իսկ այժմ ներս մտնենք եկեղեցի եւ պատմիր ինձ քո ցաւերը:

— Մեռնեմ քս ալին, տէրտէր ջան, աղաչում եմ, օգնիր, փրկիր ինձ, փրկիր... Ո՛ւր փախչեմ, ինձ ուտում են, խեղդում են, հալածում են, ես չեմ կարող այլ եւս, դա իմ ուժից վեր է. հայր, դու գոնէ մի թող ինձ գնանք, գնանք օրհնիր գերեզմանները, ոտքերդ ընկած աղերսում եմ:

Սրբէն ծունկ չորեց, գրկեց քահանայի ոտները եւ սկսեց դառնադին արտասուել: Քահանան ապշած էր զարմանքից, բայց եւ սաստիկ զգացուեց: Այս մարդի անծանօթ վիշտը նրան ահագին թուաց եւ նա վճռեց գնալ նրա հետ՝ ինչ և պատահելու լինի: Հասան գերեզմանատուն, բայց Սրբէն շարունակում էր գնալ:

— Ո՛ւր ես գնում, հէ՛ր ես տանում ինձ այնպէս կէս գիշերով, կոչեց այս անգամ սարսափած քահանան, կանգ առնելով գերեզմանատանը:

—Այնտեղ, տէրտէր ջան, այնտեղ է գերեզմանը. արի աղաչում եմ, արի, դու չը գիտես, դու չես տեսել այդ գերեզմանները: Օ՛, ոչ ոք, ոչ ոք չի տեսել բացի ինձանից, արի կը տեսնես քանի՛սն են...

Քահանան դարձեալ գնաց: Հասան ծովափին եւ կանգ առան Արնքարի վրայ: Դարձեալ քամի էր, դարձեալ ալիքները զարկւում էին ափերին, գոռում, որոտում, ոռնում ու հառաչելով ներքեւ գլորւում: «Նզովը, նզովը քեզ» լսեց Սրբէն ալիքների որոտի միջից: Նրա դողը սաստկացաւ, երերաց ու սարսափով բռնեց քահանայի աջը եւ միւս ձեռքը դէպի ծովը մեկնելով ասաց.

—Լսում ես, տէրտէր, այ նրանք են, գոռում են. այստեղ բոլորը գերեզման է, նա ցոյց տուեց Արնքարի տակ աղմկուող ալիքները. լսում ես... Օ՛, գիշերն այսպէս միշտ դուրս են գալիս և «Նզովը» են գոռում: Ախր առանց քահանայի են թաղուել, սուրբ աղօթք չեն լսել... Ես թաղեցի, մենակ ես... նրանք էլ դուրս են գալիս... նրանք էլ...

Բայց այդ րոպէին կրկին եկան դիզացած ալիքները, կրկին զարկուեցին ափերին ահռելի շրփոցով:

—Օ՛, էլի գոռացին, լսեցիր, տէրտէր. գոռում են, գոռում են, լալիս են, լալիս. աղօթք են ուզում, սուրբ աղօթք, քահանայի աղօթք, — ասաց Սրբէն սիրտ պատառող ձայնով և ականջներն ու աչքերը ծածկեց վերաբերելի ծալքերի մէջ: Քահանան սկսում էր վախենալ. նա չը գիտէր ինչ անել այս խեղագարութեան հասած մարդի հետ. իսկ ալիքները շարունակում էին աղմկուել, շարունակում էին «Նզովը» գոռալ:

—Աղօթիր, ճչում էր Սրբէն, թաղման աղօթք ասա, թող լռեն, թող չը գոռան, չը նզովեն, այնպէս չէ. ախր որ թաղես, էլ չեն գոռայ, խօսիր էէ... վայ, աղօթիր, աղօթիր էէ... դէ աղօթք ասա, թող հանգըստանան, յուսահատ կերպով գոչում էր Սրբէն:

Քահանան այս անգամ սարսափեց. նա ոչինչ չէր

հասկանում, բայց զգում էր, որ մի զարհուրելի գաղտնիք կար այս մարդի խօսքերի մէջ:

—Որդիս, Սրբէ, տո՛ւն դառնանք, դու հիւանդ ես, գնանք քնիր հանգստացիր...

Դարձեալ ալիքները զարկուեցին, դարձեալ Սրբէն լսեց՝ «Նզովք քեզ, նզովք»:

—Աղօթի՛ր, ճշաց Սրբէն... հոգւո՛ց ասա, հոգւո՛ց ասա:

—Ո՞ւմ համար հոգւոց ասեմ, որդի, չէ՞ որ այստեղ գերեզման չը կայ:

—Գերեզմաններ կան, շատ կան այստեղ, այ հէնց այստեղ... Դու չես իմանում, դէհ լսիր, ես ասեմ էէ՛, որ ասեմ կը ներեմ... Տէրտէր, Յուդային չը ներեցին, հա՛մ...

—Ձէ, որդի, Յուդային ի՞նչպէս կարելի էր ներել, նա մատնիչ էր:

—Իսկ ինձ կը ներես, այնպէս չէ՛...

—Կը ներեմ, դաւակս, թողու՛թիւն կը տամ. ասո՛ւ, պատմիր յանցանքդ:

—Հապա եկաք տեղաւորուեցիք, շէնցաք, նստեցիք, հէջ չը հարցրիք, թէ ո՛ւր են Չօբանենց Մուսօն, Սհօի Մարօն, Կուզիկենց Մխօն, Ջուլհակենց Մարտօն, Խողկոտենց Մանօն, ուրիշ մանր ու պետ, ո՛ւր են, դիտե՛ս... Ա՛յ, այս քարի տակ այր կայ, այն օրը նրանք այստեղ էին ծածկուած, ես իմացայ, ես տեղերը յայտնեցի, ես մասնեցի՛, խաբեցի... դուրս եկան այրից եւ նրանք կոտորեցին բոլորին, ծոջն ածեցին, այստեղ, այս քարի տակ ձգեցին. թողու՛թիւն կը տամ, տէր-տէր... Յուդային կը ներեն, թողու՛թիւն կայ մատնիչին...

—Ո՛չ, մատնիչին թողու՛թիւն չը կայ, ասաց քահանան վշտացած:

—Ձը կայ...

—Ձը կայ:

Ալիքները նորից զարկուեցին, «Նզովք քեզ, նզովք» գոռացին. Սրբէն լսեց, էլ չսպասեց, նա մի գերմարդկային ճիչ արձակեց եւ ահագին թափով ժայռի կատարից

վայր նետուեց ծովի անդունդների մէջ։ Զոհերին ընդունող ալիքները դահճին էլ ընդունեցին իրանց ցուրտ ծոցում։

Քահանան այս անգամ մօտեցաւ ծովափի շրթունքին, վշտացած հոգով բարձրացրեց դողդոջուն ձեռքը, խաչակնքեց ալիքների տակ թաղուած նահատակների մարմինները եւ «հոգւոց» ասաց։ Միքանի կաթիլ արցունքներ թափուեցին նրա ծեր աչքերից ալեգարդ միւրուքի վրայ, ապա նա յետ դարձաւ եւ առաւօտեան ժամը սկսեց։ Նրա ձայնն այդ առաւօտ աւելի էր դողում եւ բառերը դուրս էին գալիս բերանից վշտոտ հնչիւններով։

Ասում են որ մինչեւ այժմ էլ ծովում, այնտեղ ուր ընկած է դաւաճանի մարմինը, ջրերի խաղաղ թէ խռոված ժամանակ, ալիքներն անդադար տալն ու վրայ են լինում, պտոյտ են գալիս, եռում, աղմկում, ասես թէ դժգոհ են որ իրանց սուրբ ծոցի մէջ թաղուած է դաւաճանի մարմինը նահատակներին մօտիկ։

Եւ մինչեւ այժմ էլ նրանց ահաւոր գոռոցի մէջ լսում են՝ «նղճվը քեզ, նղճվը» աղաղակները։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ